

T. C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Erol KAYA

**I. DÜNYA SAVAŞINDA ERZURUM VE ÇEVRESİNDEN
GÖÇ EDEN MÜSLÜMANLARIN DÖNÜŞLERİ VE İSKÂN LARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Günay ÇAĞLAR

ERZURUM—1993

Ö N S Ö Z

Söğüt Ve Domaniç Yaşlılarında filizlenerek iki asır içerisinde dünyanın gördüğü en güçlü devletlerden biri haline gelen Osmanlı Devleti, özellikle Fransız İhtilalinden sonra gerilemeye başlamıştı. XX. yy'ın başına gelindiğinde artık bu gerileme yerini çöküşe bırakmıştı.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak Avrupa Devletleri ve Rusya olukça güçlenmişti. Güçlenen bu devletler arasındaki rekabet, insanlığı I. Dünya Savaşı gibi o döneme kadar görülmemiş kanlı bir hesaplaşmaya götürmüştü. Osmanlı Devleti'nin bu gelişmelerin dışında kalması mümkün değildi. Nitekim İngiliz donanması önünden kaçan iki Alman gemisinin Osmanlı Devleti'ne sığınması ve bunların Osmanlı bayrağı çekerek Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalaması neticesinde Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.

Birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Osmanlı ordularına özellikle Doğu cephesinde Rus ordularını ile yapılan savaşlarda peş peşe yenilgilere uğradılar. Bu yenilgiler neticesinde Erzurum ve Erzincan başta olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi Rusların eline geçti. (1916)

Rus Orduları içerisinde bulunan ve Osmanlı Ordusuna karşı savaşmış olan Ermeniler de Ruslar ile birlikte bu bölgeye gelmişlerdi. Rusların desteğini de alan Ermeniler, tarihi iddialarını gerçekleştirme zamanının geldiğine inanarak bölge halkına akıl elmaz zulümlerde bulundular. Bu baskılar karşısında can ve mal emniyeti kalmayan Müslüman-türk ahali göç etmeye başlamışlardı.

İşte bu çalışmada ağırlıklı olarak Erzurum ve civarında yaşayan Müslüman-Türk ahalinin daha iç bölgelere yaptıkları göç hareketleri ele alınmıştır. Erzurum'da Rus işgalini yaşayan Müslüman-Türk halkın yaptıkları göçler, karşılaştıkları güçlükler, memleketlerinin kurtuluşu ile birlikte geri dönüşleri ve iskânları, kaynaklara ve araştırma eserlerine dayanılarak tarafsız bir biçimde incelenmeğe çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı hükümetlerinin muhacirler konusunda yaptığı çalışmaların yanında T.B.M.M'nin konu ile ilgili faaliyet ve kararlarına da yer verilmiştir.

Çalışmalarım esnasında bana her türlü kolaylığı gösteren Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve T.B.M.M Kütüphanesi çalışanlarına müteşekkirim. Bu konuda çalışmamı sağlayan, bilgi ve tecrübeleri ile bana yol gösteren Sayın Hocam Yrd.Doç.Dr. Günay Çağlar'a şükranlarımı bildirmeyi borç bilir, kendilerine teşekkür ederim.

30 Ağustos 1993

Erzurum

Erol KAYA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I-II
BİBLİYOGRAFYA	
KISALTMALAR	
GİRİŞ	

I BÖLÜM

HAZIRLIK S A F H A S I

A- TARİHTE ERZURUM VE KARA GÜNLERİ	1- 30
Erzurum'un Kasa Tarihiçesi	1- 17
Erzurum'un Nüfus Yapısı	18- 18
1880-1896 Nüfus İstatistikleri	18 - 19
I. Dünya Savaşı Başında Nüfus Tahminleri	19 - 21
Misak-ı Milli Sınırları İçerisindeki Nüfusun İller İtibariyle Dağılımı	21 - 23
Erzurum'un İğgeline Doğru	24 - 26
Erzurum'un Ruslar Tarafından İğgali	26 - 30
B- MUHACERET VE MUHACİRLER	31 - 56
Büyük Göç Başlıyor	31 - 36
Erzurum Halkı Göç Ediyor	37 - 39
Rus İğgaline Uğrayan Bölgelerden Göç Edenlerin Mevcudu	39 - 44
Göç Edilen Bölgeler ve Muhacirlerin Durumu	44 - 52
Muhacirin Müdüriyetinin Çalışmaları	52 - 54
Muhacirlere Yapılan Yardımlar	54 - 56

IV.

II. BÖLÜM

KURTULUŞ VE SONRASI

A- KURTULUŞA DOĞRU	57 - 60
1917 Yılında Osmanlı Devleti'nin Durumu.	57 - 59
Bolşevik İhtilali.	59 - 60
Erzincan Mütarekesi.	60 - 60
B- I. DÜNYA SAVAŞINDA ERZURUM'DAKİ ERMENİLER	61 - 66
Rus İşgalindeki Erzurum'da Ermeniler	61 - 62
Kurtuluş Öncesi Ermeni Zulümleri	63 - 66
C- KARA GÜNLERİN SONU VE SONRASI	67 - 97
Erzurum'un Kartalığı.	67 - 75
İşgalden Kurtulan Erzurum'da Durum	75 - 81
Mondros Mütarekesi.	81 - 82
Mütareke Sonrası Erzurum	82 - 86
Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi	86 - 87
Doğu Vilayetlerimizin Asayiş Durumu.	88 - 88
Yakup Şevki Paşa'nın Doğu Vilayetlerinin Durumu Hakkında Raporu.	89 - 90
General James G. Harbord Heyeti Erzurum'da	90 - 92
a) Amerikan Heyetine Verilen Rapor	92 - 96
Basında Erzurum	96 - 97

III. BÖLÜM

MUHACİRLERİN İADELERİ VE İSKÂN ÇALIŞMALARI

A- MUHACİRLERİN DÖNÜŞLERİ	98 - 119
Muhacirler Yurtlarına Dönmeğe Başlıyorlar	98 - 102

Muhacirlerin Mevcudu ve Geri Dönerler	102 - 105
Mülteciler Komisyonu	105- 107
Muhacirlerin Dönüşleri Karşısında	
Ermenilerin Telaşı	108 - 110
Erzurum ve Erzincan'da Hilâl-i Ahmer	
Heyetleri	110 - 112
Kurtarılan Vilayetler Ahalisine Yardım	
Hakkında Kararnâme	112 - 115
Muhacirlerin İadesi İçin Yapılan Çalışmalar	115 - 117
Muhacirler Hakkında Bir İstatistik	118 - 118
Nerde Ne Kadar Muhacir Var	118 - 119

B- İADE OLUNAN MUHACİRLERİN KARŞILAŞTIKLARI

MESELELER	120 - 130
İade Olunan Muhacirler ve İhtiyaçları	120 - 122
Muhacirlerin Askerliklerinin Tecilî	122 - 123
Gerî Dönermeyen Vilâyât-ı Şarkîye Muhacirleri	
İçin Alınacak Tedbirler	123 - 124
Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey'in	
Büyük Millet Meclisinde Vilâyât-ı Şarkîye	
Muhacirlerine Dair Konuşması	125 - 130

C- İSKÂN VE HUKUKİ ŞARTLARI

Muhacirlerin İskân Edilmeleri	131 - 132
a) İskân Edilen Muhacirlerin İhtiyaçlarının	
Karşılanması	133 - 134
b) Muhacirlerin İskânında Uygulanan Yöntemler	135 - 136

VI

Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili

Dr. Rıza Nur Bey'in Büyük Millet Meclisinde

Vilâyât-ı Şarkîye Muhacirlerinin İskânına

Dair Konuşması . . . . . 137 - 140

Vilâyât-ı Müstahlesanın Veya Harb Sebebiyle

Tahliye Edilip Hasar Gören Mahallerin İmarive

Gelişmesi İçin 1918 Maliye Bütçesine 5.000.000

Lira İlavesi Hakkında Kararnâme . . . . . 141 - 142

Vilâyât-ı Müstahlesa İçin 1918 Maliye

Bütçesine 5.000.000 Lira Fevkaleda Tahsisat

İlavesi Hakkında 3 Haziran 1918ve Buna Ek

19 Ağustos 1918 Tarihli Kararnâmelerin

Uygulanmasını Açıklayan 16 Eylül 1918

Tarihli Nizemnâme . . . . . 142 - 155

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Vilâyât-ı

Şarkîye Muhacirleri Hakkında Alınan Kararlar . . . 156 - 156

a)Erzurum Mebusu Durak Bey'le Arkadaşlarının

ve Muş Mebusunun, Muhacirlerin Bir An Evvel

Yurlarına Sevk Edilmelerine Dair Takrirleri . . . 157 - 158

b)Havalii Şarkîye Muhacirlerinin

Memleketlerine Sevk ve İadeleri ve Harb

Dolayısıyla Harabolmuş Meskenlerinin

İnşası İçin Sihhiye ve Maliye Vekaletlerinin

1338 Senesi Bütçelerine Tahsisat İlavesine

Dair Kanun Layihası ve Muvazenei Maliye

Encümeni Mazbatası . . . . . 158 -162

S O N U Ç . . . . . 163 - 166

B İ B L İ Y O G R A F Y A

A- ZABITLAR VE SÜRELİ KAYITLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Düştur, Tertip; 2, C.II-XI

Dahiliye Nezareti Sifre Kalemi

İkdam

İleri

Tanı

Tasvir-i Efkâr

Vakit

B- KİTAPLAR VE MAKALELER

AKŞİN, Sina, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983

ATATÜRK, Nutuk, C.I, Ankara, 1969

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Ender Paşa, C.III, İstanbul, 1972

BAYTOK, Tamer, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1970

BELER, Fahri, Türk Kurtuluş Savaşı, 2. Baskı, Ankara, 1983

BIYIKLIOĞLU, Tefik, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1962

ÇAVDAR, Tefik, Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-ı Umumiye, İstanbul, 1971

DURSUNOĞLU, Cevat, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946

ERDEHA, Kâmil, Milli Mücadelede Vîlayetler ve Valiler, İstanbul, 1975

Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler, Yayına Hazırlayan : Dursun Ali Akbulut, Erzurum, 1989

VIII

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Milli Mücadele Başbakanı,

C.I, Ankara, 1959

C.II, Ankara, 1965

İslâm Ansiklopedisi, Erzurum Maddesi, C.IV, İstanbul, 1964

KANSU, Mehmet Müfit, Erzurum'dan Üzüme Kaçan Atatürk'le

Karabaz, C.I, Ankara, 1988

Karabekir, Kazım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988

-----, Doğunun Kurtuluşu, Erzurum, 1990

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990

Mihâcirin İdarəsi Talimatına Bahilisi, Matbaa-i Andro,

İstanbul, 1328/1912

Meydan Larousse, Erzurum Maddesi, C.IV, İstanbul, 1987

SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilali, 8. Baskı, İstanbul, 1987

TANSEL, Selahattin, Hondros'tan Midanya'ya Kader,

C.I, Ankara, 1973

C.II, Ankara, 1978

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Mesalesi, İstanbul, 1987

UZER, Tahsin, Makedonya Eskiyalak Tarihi ve Son Osmanlı

Yönetimi, 2. Baskı, Ankara, 1987

K I S A L T M A L A R

- ABD : Amerika Birleşik Devletleri
Bkz : Bakanlık
DH-ŞFR : Dahiliye Nezareti Şifre Kalem
GHJ : General
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

G İ R İ Ő

Erzurum, tarihin çeşitli dönemlerinde önderlik yapmış önemli ilerimizin başında gelmektedir. Çok eski bir tarihi geçmiŐe sahip olan Erzurum önemli yolların dgm noktasında bulunmaktadır. Bu özelliği ve yerinin savunmaya elverişli olması nedeniyle tarih boyunca bazen askeri, bazen de ticari önemi ön plana gelmek üzere büyük rol oynamıştır. Erzurum, mevkiinin merkeziliği sebebiyle Orta ağ'da büyük önem kazanmıştı.

Roma istilasından önce Ermeniler tarafından Karin (Ĕarin, Karana) diye isimlendirilen bu belde, IV. asır sonlarına doğru Roma devletine katılmıŐ ve 415 yılında Anadolius tarafından kalesi inşa edilen Şehre imparatorun adından dolayı Theodosiopolis ismi verilmiştir. Bununla beraber Karin adı da, Karantis Şeklinde yunancalaŐtırılarak kullanılmıŐtır. Sonradan Şehre Araplar tarafından Kalikala veya kısaca Kali adı verilmiştir. Bugünkü Erzurum adı ise, Erzen'in Selçuklular tarafından tahrip edilmesi üzerine kurtarılabilen ahalisinin Theodosiopolis'e iltica etmelerinden sonra bu Şehre Erzen ve Türk hakimiyetinin ilk safhalarında bu adın sonuna, Meyyâfâikin ile Siirt arasındaki Erzer'den ayırmak üzere Anadolu'ya aidiyetini belirtecek Rum kelimesinin eklenerek Erzen al-Rum denilmesinden çıkmıştır. Bu isim zamanla Erzurum'a gevrilmiŐ, nihayet Şimdiki Erzurum Şeklini almıştır.

1048 yılında Selçukluların eline geçen ve yağmalanan Erzurum Şehri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hakimiyeti altına girdi. Beylerbyilik haline getirilen bu Şehir, Doğu sınırında Osmanlı Ordularının başlıca üssü haline gelmiştir.

Erzurum tarihinin önemli safhalarından birini de Osmanlı-Bu

münasebetleri teşkil etmektedir. XIX. yy'ın ilk çeyreğinde İran'daki Kaçarlar ile barış sağlanmış ve doğudaki siyaset ve askeri bakımdan yerini bu defa Rusya almıştı. Rus çarlığının büyük ismi Pyotr Aleksiyeviç yani Büyük Petro (1682-1725) zamanında Ruslar Kafkaslarda görünmüşler, 1722'de İran'a kadar inmişlerdi. Petro'nu meşhur vasiyeti onun halefleri tarafından ilke kabul edilerek sıcaak denizleri inmek (Basra Körfezi ve Akdeniz) hemer her Çar tarafından uygulanmaya çalışılmıştır.

Erzurumlular, Osmanlı-Rus Savaşları dolayısıyla bu ezeli düşmanı tanıma fırsatı buldular. Ahali arasında "Rus" "Urus" "Moskovlu" veya "Moskoflu" diye taînılmıştır.⁽¹⁾

Türkiye Tarihinin son üçyüz yıl içindeki devrinin siyasi, diplomatik ve askeri yönlerden en mühim kısmını, Rusya ile olan münasebetleri teşkil etmektedir. Türkiye'nin geopolitik durumu ve Rusya tarihinin Büyük Petro'dan itibaren takib ettiği genişleme ve fütihat siyaseti icabı, bu iki devlet arasında, başta askeri olmak üzere, çok çeşitli karşılaşmalar vukubulmuştur. Nitekim Petro I'dan itibaren Türkiye ile Rusya arasında, Birinci Dünya Savaşı dahil olmak üzere dokuz büyük savaş yapılmıştır. Bunlardan ikisi hariç (1711 Prut Savaşı, 1856 Kırım Savaşı) bütün harpler de Türkiye yenilmiştir. Bilhassa Katarina II. ile başlayan Rus-Türk Savaşları, XIX. y.yıl sonlarına kadar, Türkiye'nin büyük arazi kayıplarına yol açtığı gibi, 1878 Şubatında Rus Ordularını ta İstanbul surlarına kadar getirmiştir.⁽²⁾

1. Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara,

1990, S.473

2. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, S.V

1828-1829 Savaşlarında Ruslar ilk defa Erzurum'a girdi. Yeniköy muharebesini kazandıktan sonra Erzurum üzerine yürüyen General Paskeviç, şehrin teslimini istedi. 8 Temmuz 1829'da Erzurum kalesi Rusların eline geçti. Bu işgal üzerine Erzurum halkı şehirden göç etmeye başladı. Böylece Erzurum halkının Rusların önünden göç etmeleri hadiselerinden ilki meydana gelmiş oluyordu. Bu göç olayı daha sonraki dönemlerde iki defa daha tekrarlanacaktı.

1877'ye kadar Erzurum herhangi bir dış baskıya maruz kalmadı Osmanlı Devleti doğunun savunulmasına bu barış devresinde önem verdi ve yöreye askeri teknik elemanlar gönderilerek stratejik mevkilerde askeri savunma tesisleri yapılmaya başlandı.⁽¹⁾ 1293 herbinde (1877/1878 Rus harbi) Ahmed Muhtar Paşa Erzurum önünde Rus saldırılarına dayanmağı denedikten sonra Erzurum kalesine çekildi. Ordu ile beraber birçok halk da buraya ve buradan daha batıya göç etmeye başladılar. Erzurum halkı kale önündeki savaşlara kahramanca katılarak önemli başarıların alınmasında etkili oldu.

Ruslar, 1877/1878 Savaşı sırasında Ermenilere oldukça yakın ilgi gösterdiler. Rusların gösterdiği yakın ilgiden Ermeniler o kadar umutlanmışlardı ki, 1877 Osmanlı-Rus Savaşından itibaren Türkiye'nin doğu toprakları üzerinde muhtar bir Ermeni idaresinin kurulacağına düşünmeye başladılar. Bundan dolayıdır ki Ermeni Patriği Narses Vorçe Bedyan, İstanbul yakınlarına kadar gelmiş olan Rus ordusu Kumandanı Nicholas'dan, Türklerle yapılacak barış antlaşması şartları arasına, "Vilâyât-ı Şarkıyye" de Ermeni muhtariyetinin konulmasını istediler. Gerçi Ruslar bu hususun

gerçekleşmesine çok gayret ettiler. Fakat Ayastefanos Antlaşmasını değiştiren Berlin Kongresi kararları arasına bu hususta, Ermenileri gökece bulunduğu Türk Vilayetlerinde İslahat yapılması kaydının konulmasından başka birşey elde edemediler.

Ayrıca Ruslar, Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi hükümleri gereğince Batum, Kars, Ardahan gibi Türk şehirlerini işgal ederek Türkiye Ermenilerini daha kolay tahrik edebilecek ve onlara daha çok imkanlar sağlayacak bir hale gelmiş bulunuyorlardı. Nitekim Ruslar işgal ettikleri yeni topraklar üzerinde o kadar zalime hareket ediyorlardı ki bu toprakların sahipleri olan Türkler oralarda daha fazla kalmaya dayanamadılar. Ve Anadolu'nun daha batı kısımlarına doğru göç ettiler. Üç yıl içinde göç edenlerin sayısı 82 bine yükselmmişti. Birinci Dünya Savaşına bağlanıldığı vakit Kars'ta sadece 40 Türk evi bulunuyordu. Ancak bu topraklar üzerinde bir boşluk meydana gelmemiştir. Çünkü Türklerden boşalan yerlere Ermeni, Rum ve Süryaniler yerleştiriliyor ve bu suretle de bu bölgede bir hıristiyan çoğunluğu meydana getirilmeğe çalışılıyordu. (1)

Erzurum üçüncü işgal acısına I. Dünya Savaşında, dördüncü Rus istilası ile yaşadı. Ve bu kara günler iki yıl devam etti. Erzurum diğer savaşlarda görülmeyen insan kaybına uğradı. Büyük felaketleri hep yanbaşında hissetti. Düşman yanında Ermenilerin de zulümlerine marûz kaldı. Öyle ki, savaş sonunda bu serhad şehri büyükçe bir köy manzarası kazandı.

I. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1973, C.I, S.109

I Y. B Ö L Ü M

H A Z I R L I K S A F H A S I

A- TAKRİHTE ERZURUM VE KARA GÜMLERİ

Erzurum'un Kısa Tarihi

Erzurum şehri, biriken derecede ehemmiyetli yolların düğüme noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaya elverişli olması sayesinde tarihin devamlı boyunca beslen askeri, beslen de ticari ehemmiyeti bu planda gelmek üzere büyük rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegane geniş kapısına teşkil etmekte olduğundan ilk ve Orta Çağlarda doğudan Anadolu'ya gitmek teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu müdafasının mukadderatına tayin eden bağlaca kula olmak bakımından büyük bir ehemmiyet kazanmış ve Roma-İran, daha sonra Hırsana-Selçuklu İmparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır. Yeni Çağ'ın sonraları bir kısmında Osmanlı Devleti'nin kuvvetli devrinde, devletin doğuya doğru yaptığı hareketlere de hizmetini gören Erzurum, XIX. yüzyıldan itibaren, güneye doğru genişleyen Rus İmparatorluğu'nun taarruzlarına karşı Türkiye'nin başlıca istikhaması olmuş, defalarca istilalara göğüs germiş, bunların birincisinden ve bilhassa sonuncusundan büyük zararlara uğramıştır. Bununla beraber Erzurum'un bir yol şehri olması, onun rolünü sadece askeri sahaya ihisar ettirmemiş, şehir daha eski çağlarda ve bilhassa Orta Çağ'da İran, Hind ve Orta Asya mallarının Akdeniz âlemine indirildiği güzergah üzerinde çok ehemmiyetli bir kocaş yeri ve faâl bir mübâdele merkezi olmuştur. Hakikaten Edîlis-Kars üzerinden geçen Kafkas yolu ve Tebriz-Bayezid'den geçen Kuzey İnan yolu burada bir taraftan Siyas üzerinden Diyarbakır, Irak, Suriye, Basra Körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile birleşmekte Erzurum'u Karadeniz'e bağlamaktadır. İran ve

Kafkasya yolları Erzurum'a varmadan birbirini ile düğümlenmekte ise de, Erzurum'un Doğusundaki Pasin Ovası ve bunun merkezi olan Hasan-kale, Doğuran gelen taarruzlara karşı Erzurum'dan daha az muhafazalı bulunduğundan, bu havâlinin başlıca merkezi, Öteden beri batıda, Yani Erzurum Ovasında yer almıştır. Bu ova kuzeyde-Fırat'a kaynak olan Dumlu (2963m) ve Gâvur (3200m) dağları, Güneyde-Eğirli dağın dayandığı Palan-Döken kütlesi (3124m) ile kuşatılmış olup, doğuda Erzincan Ovasına Kara-su vadisinin teşkil ettiği dar boğazlar ile geçilir ve doğuda-Karga-Pazarı (3288m) ve Palan-Döken dağları arasında alçak bir eşik (Deve-Boynu) Erzurum Ovasını Pasin Ovasından ayırır. Etrafının dağlar ile çevrili bulunması ve Deve-Boynu geçidinde tahkime müsait olması, Erzurum Ovasını bilhassa doğudan gelecek taarruzlardan korumak suretiyle bu havâliye tabii merkez rolünü oynayacak şehrin Pasinler'de değil, Deve-Boynu gerisinde kurulmasında etkili olmuştur. Son harpler esnasında Rus Ordusunun Erzurum'a girebilmesi de Deve-Boynu üzerine yöneltilen bir cephe taarruzundan ziyade, Karga-Pazarı dağını aşmak suretiyle gerçekleştirilen bir çevirme hareketi sâyesinde mümkün olmuştur.

Erzurum Şehrinin bulunduğu mevkide kurulmasının sebebi, yalnız ovanın Kara-su yatağına yakın bataklık ve taşmaya maruz alçak sahasından uzak, kendisine bol su temin eden dağların eteğinde bulunması ile değil, üzerinde daha eski çâğlardan beri iç kalenin yükselmekte bulunduğu tek tepenin mevcudiyeti ile izah edilmek lazım gelir. Erzurum Şehrini kuranlar, bir hisar yeri olarak işte bu tabii arızayı seçmişlerdir. Bununla beraber Erzurum Ovası, bugün burada sayısız 40'ı aşan köy bulunmasındanda

anlaşıldığı gibi, öteden beri defalarca iskan yerlerini ihtiva etmekte idi. Buradaki eski iskan mevkilerinden biri ovanın Kuzey-batı kenarına doğru, Kara--su vadisinin öte tarafında şimdiki Erzurum'dan 15 Km. kadar bir mesafede, bugün Karaz adı verilen köy civarında bulunmuş olsa gerektir. Gerçekten bu köyün güneyinde bulunan ve öteden beri bir arkeoloji istasyonu olarak tanınan bir höyükte, 1944 senesinde yapılan bir araştırma sırasında, Hitit menşesine atfedilecek bir takım inşaat, bu arada üçlü bir ocak meydana çıkmıştır.

Her ne kadar burada Yunan ve Roma devirlerine ait izler izler bulunmamış ise de, mevkiin merkeziliği sebebinden, Orta Çağda büyük bir ehemmiyet kazanmış ve XI. asır ortalarında Selçuklular tarafından tahrip edilmiş olan Arze(Arsen) Şehrinin burada bulunmuş olması ve belki bu adın Hitit devrine kadar çıkan Azzi isminden çıkmış bulunması mümkündür.⁽¹⁾ Buna karşılık ovanın başlıca müstahkem şehri, Şimdiki Erzurum'un yerinde kurulmuştu. Roma istilasından evvel, Ermeniler tarafından, Karin(Garin, Karana) yahut Karnoi Kal(gh)ak (yani Karin bölgesinin şehri) isimlendirilen bu belde, IV. Asır sonuna doğru, Roma Devleti'ne işhak edilmiş ve 415 tarihinde, Anadolius tarafından kalesi inşa edilen şehre imparatorun adına izafeten Theodosiopolis ismi verilmiştir. Bununla beraber Karin adı da, Karantis şeklinde yunancaştırılarak ebedi kalmıştır. Sonradan Araplar tarafından şehre verilen Kalikala yahut kısaca Kali adı yukarıda zikredilen Karnoi-Kalaktan istikak etmiş olacaktır. Bugünkü Erzurum adı ise

---

1. Meydan Larousse, Erzurum Maddesi, C.IV, İstanbul, 1987, S.346

Erzen'in Selçuklular tarafından tahrip edilmesi üzerine kurtulabilen ahâlisinin Theodosiopolis (Kalıkâla-Karin)'eiltica etmelerine müteakip bu şehre Erzen ve Türk hakimiyetinin ilk safhalarında bu adın sonuna, Meyyâfârikin ile Siirt arasındaki Erzen'den Ayırmak üzere Anadolu'ya aidiyetini belirtecek rum kelimesi ilave edilerek, Erzen al-Rum denilmesinden çıkmıştır. Selçuklular tarafından burada basılmış sikkeler üzerinde şehrin adı Arzen al-Rum Arzar Rum ve Arzirumolarak görülmekte olup bunlar sonra Erzurum'a çevrilmiş, nihayet şimdiki Erzurum(Erzurum) şeklini almıştır.

Bizanslılar 415-422 yılları arasında bu bölgede Erzen'in güneybatısında, doğudan gelen İran saldırılarına karşı koyabilecek güçte bir şehir kurdular. Roma Ordusu kumandanı Anatolius, bu şehre Theodosius II adına Theodosius anlamına gelen Theodosiopolis adını verdi. 502'de imparator Anastasios şehri yeniden tahkim ettirdi. (1)

Halife Osman zamanında müslümanların eline geçen Karin, dahasonra müslümanlar ile Bizanslılar arasında bir kaç kez el değiştirdi.

922'de müslümanların elinden çıkan Theodosiopolis, Bizans İmparatorluğunun temlerinden birinin merkezi olmuş ve doğudan gelecek İslâm akınlarına karşı yeniden tahkim edilmişti. Bunun yanında bulunan Erzurum ise, müstahkem olmaktan ziyade kalabalık ve ticaretgah bir belde idi. X. Asırda bu şehirde Bagrat soyundan bazı ermeni asilzadeâlerinin hüküm sürdüğü görülür. XI. asır Bizans müverrihi kedrenus, bu şehrin çok nüfuslu ve çok zengin olduğunu

---

1. Meydan Larousse, Erzurum Maddesi, S.346

ve Suriyeli, ermeni ve diğ er değiş ik milletlere mensup çok miktarda tüccarın ikamet ettiğ ini söylediğ i gibi, yine XI. asır ermeni müverrihlerinden Arisdaguesve Urfalı Matthieu bu şehrin servet ve ihtiş amını ve kalabalığ ını uzun-uzadıya övmüş lerdir. Bu sonuncu müellif bu şehirde ayin icra edilen 800 tane kilisenin mevcut bulunduğ undan bahsediyor.

İslâm tarihç ileri Kalikala ile Erzurum'u aynı şehir sanmış lardır. Bu iki şehrin aynı ovada birbirine çok yakın olarak kurulması onları yanılmış tır.

Bizans Vak'antüvislerine göre 1048 ve ermeni müverrihlerinin nazaran, 1049 senesinde Türkler Erzen-i Rum Şehrini ele geçirmiş ve tahrip etmiş lerdir. Sultan Tuğrul Bey'in emri ile Bizans İmparatorluğ u ülkesini istilaya memur olan İbrahim Yinal ve Kutalmış , büyük kuvvetler ile bu şehrin önüne gelmiş lerdir. Sayıca çok oluğ una güvenen halk Theodosiopolis surlarına sığınmayıp Türk ordusu ile savaşı hazırlandı. Şehir dış ında bir gün süren çatış mada sonra bozulup surlara çekildiler. Surlardan karşı koymak istedilerse de ancak altı gün dayanabildiler. Savaş ın uzadığ ını gören İbrahim Yinal şehrin içine yağlı paçavralar attırdı. Rüz gârın etkisi ile genişleyen yangında şehir baş tan baş a yandı. Fetihden sonra altın, gümüş gibi değ enli eşya ve silahlar İbrahim Yinal ile Kutalmış 'ın eline geçti. Erzen bu istiladan sonra tamamen harap olmuş ve bir daha da kurulamamış tır. Tamamen yıkılan Erzen'e Kara-Erz ve Karaz adı verildi. Şehr in sağ kalan halk ı Theodosiopolis'e çekilmiş tir. Bundan sonra Erzen-i Rûm veya Erzi-rûm adını almaya başlamış tır ki ş imdiki Erzurum şehridir.

Bu bür etle Erzurum adını alan Theodosiopolis şehri, surlarının dayanıklı, burçlarının yüksek olması yüzünden, XI. yüzyılın

ortasında,hatta ikinci yarısında birçok Anadolu Şehirlerinin Türkler eline geçmesine karşılık Bizans hakimiyeti altında kaldı. 1054'te Anadolu Seferine çıkan Tuğrul Bey, Pasin'i geçtikten sonra, Erzurum Ovasına hakim bir tepeye çıkarak Erzurum Şehrinin istihkâmlarını iyice gözden geçirmiş ve buranın alınmasının uzun zamana ve büyük fedakarlığa mal olacağını düşünerek kuşatmadan vazgeçmiş ve Malazgirt'i kuşatmaya gitmişti. Sultan Alpaslan ve Sultan Mâlikşah zamanında herhangi bir Türk komutanı Erzurum'u kuşatmaya kalkmadı. Ancak 1080'den sonra Türkler Erzurum ve çevresine yerleştiler. Kars,Erzurum ve Oltu arasındaki şehirleri birer birer ele geçirmeye başladılar. Merkezi Erzurum olan Saltuk-Oğulları Beyliğinin kurucusu olan ve Emir Saltuk'un dedesi bulunan AbulKasım1080'den itibaren bu yörede bir beylik kurmaya çalıştı.Saltuk Oğulları Beyliği,Gürcülere karşı başarılı mücadeleler verdi. Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah II, 1201'de Saltuk hanedanı beyliğine son vererek Erzurum yöresini Kardeşi Muizzüddin Tuğrul Şah'a verdi. Tuğrul Şah 1255 yılına kadar bu yörede hüküm sürdü. Ölünce yerine oğlu Rükneddin Cihan Şah geçti. Beş yıl sonra Celâleddin Harzem Şah ile birlik olarak Yassı Çemen Savaşın da amcasının oğlu Sultan Alaaddin Keykubad'a karşı savaştı. Savaşta yenilince sultan Alaaddin Erzurum'u bütün yöresi ile Anadolu Selçuklu Sultanlığının topraklarına kattı. Buraya en seçkin adamlardan biri olan Mubaris al-DinÇavlı Çan-nigir'i subaşı olarak gönderdi. ve şehri yeniden imar ettirdi.

Türk fethinden itibaren Moğol istilasına kadar geçen (1080-1242) 162 sene zarfında şehir her türlü saldırıya karşı korundu. Tiflis'ten Tebriz'den,Trabzon'a ve Orta ve Güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olmak dolayısı ile bir

alışveriş merkezi olan Erzurum, XII. ve XIII. asır içinde çok zengin ve mâmur olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Tarihçi Yakut Hamavi'ye göre Erzurum, o çağlarda adası olan Erzen-i Diyarbekir'den daha büyük, bağımsız bir hükümdarın yönetimi altında, geniş nahiyeleri ile bolluk ve zenginlik içindeydi. Hükümdarı adil idi. Şehirde hıristiyanlarda yaşıyordu.

1242 yılında Erzurum, Moğol Ordusu kumandanı Baycu Noyon tarafından kuşatıldı. Subaşı Sinaneddin Yakut başta olmak üzere muhafız askerler ile halkın savunduğu Erzurum, muhafızlardan Şerafettin Davini'nin hıyaneti sonucu düştü. Bütün askerler ve subaşı, moğollar tarafından öldürüldü. Şehir yağma edilip yıkıldıktan sonra halkın çoğu da kılıçtan geçirildi. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı, Moğol egemenliği altına alan antlaşmanın imzalanmasından sonra Erzurum Şehri yeniden iskan edildi. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılışına kadar (1308) Erzurum, Sultanlığın bir vilayeti olarak kaldı. Bu arada 1297/1298 de Anadolu devletinin saltanat naibi olan Mücireddin Emirşah ile maiyeti bu şehirden ağır vergiler toplamışlardır. Selçuklu hanedanının saltanattan düşmesinden sonra Erzurum, İlhanlı valileri tarafından idare edilen Rum ülkesine bağlı vilayetlerden birinin merkezi olarak kalmıştır. XIV. yüzyılın başlarında Erzurum'un yıllık vergisi 22 bin dinardı.

1337'de Şehri ziyaret eden İbni Batuta, Erzurum'un geniş olduğunu fakat iki Türkmen boyunun çütüşmesi yüzünden, büyük bir kesiminin harap bir durumda bulunduğunu yazar. Bu iki türkmen boyu Ak-koyunlular ile Kara-koyunlular'dır.

İlhanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından doğan büyük karışıklık sırasında Erzurum ve yöresi Sultan Noyan'ın oğlu Emir

Togay'ın eline geçti. Sonra oğlu Hasan, Erzurum'un doğusunda Pasin bölgesinde, kendi adı ile anılan kaleyi (Hasankale) yaptırdı. Bir süre sonra Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum'a gelerek Togaylıları kovdu(1340). Şehre hakim olunca burada bir ay kalarak Hasankale'yi, mescidi ve Hasan'ın mezarını ortadan kaldırdı.

1358'e kadar bütün Azerbaycan ve Arran kıtaları ile Çobanlıların elinde kalan Erzurum, aynı yıl Celâyirliilerden Sultan Üveys'in Tebriz'i alması ile elden çıktı. 1360'da Sivas ve Orta Anadolu Sultanı Muhammed bin Eretna adına Erzurum'da kesilen bir paradan, bu yıl da Erzurum'un Eretna Devleti'nin idaresine geçmiş olduğunu anlamaktayız. Fakat bu devlet Erzurum'da uzun zaman tutunamamış ve burası bir müddet sonra Kara-Koyunlular eline geçmiştir ki, 1377'de bu boyun reisi olan Bayram Hoca'yı bu şehir havalisine hakim olarak görmekteyiz. 1379'da Erzurum'da Eretna Devleti'nin valisi olup, Erzincan emiri bulunan Mutaharten'e bağlı bulunan orduşah, hükümdar Alâeddin Ali bin Muhammed bin Eretna'yı tanımadı.

1385 senesine doğru Erzurum ve havalisi Kara-Koyunluların reisi Kara Ahmet'in elini geçti. Timur 1387'de Erzurum'a yürümüş ve Kara-Koyunlu Türkmenlerini perişan ettikten sonra bir gün içerisinde burasını ele geçirmiş ve yağma etmiştir(1 Temmuz 1389) .

Timur 1400'de birinci Anadolu yürüyüşünü yaparken buradan geçtiği gibi, 1402'de ikinci defa Anadolu'ya girerken yine buradan geçmiş ve ertesi sene dönerken yine buraya uğramıştır. Timur, Erzurum'u Mutaharten'e vermişti. Bunun ölümü üzerine yerine Yusuf Ali adlı bir Türkmeni emir tayin etti.

1421'de Şahruh birinci Azerbaycan seferine çıktı. Kara-Koyunlular'la savaştıktan sonra Horasan'a döndü. Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Bey Erzurum'u almak istedi, başaramayınca Avnik'e gitti. Bu olaydan sonra İskender Bey Erzurum'u ele geçirince, Duharlı türkmen boyunun başında bulunan Pir Ahmed Bey'i buraya vali olarak gönderdi. 1434'te Şahruh, Kara-Koyunlular'a karşı üçüncü Azerbaycan seferine çıktığı zaman Diyarbekir hükümdarı ve Ak-Koyunlu aşireti reisi Kara Yülük Osman Bey'i yardımına çağır-
mış, o da Erzurum'u kuşatmıştı. Pir Ahmed Bey bütün gücüyle kale-
yi savundu iş de Ak-Koyunlular'ın kullandıkları mancınıklar sur-
ların burçlarından birini yıktığından, Kara Yülük Osman Bey şeh-
ri almağa muvaffak oldu. Kara Yülük, oğullarından Şeyh Hasan
Bey'i buraya vali tayin etti. Bu olaydan bir süre sonra Kara-
Koyunlu hükümdarı İskender Bey, Azerbaycan'a gelen Şahruh'a kar-
şı koyamayınca kaçıp Osmanlı topraklarına geçti. Şahruh'un oğlu
Mehmed Cûki, İskender Bey'in ardından yürüdü. Çoban köprüsünden
geçerek Kara Erzen'den çıkarak İskender Bey'in yolunu kesti. Arra-
larında yapılan şiddetli savaşta İskender Bey üstün geldi. Savaş-
ta ağır yaralanan Kara Yülük Osman Bey bir müddet sonra öldü.
Şeyh Hasan Bey onu defnetti. Kara Yülük'ün ölümü üzerine Erzurum-
da bulunan oğulları, maiyetleri ile birlikte kaçarak, Şehzâde
Mehmed Cûki'ye iltihak ettiler. Karaz'da bulunmakta olan İskender
Bey, bunu duyunca Erzurum'a gelip müdafaasız kalan şehri aldı.
Fakat biraz sonra Çağatay Ordusunun gelmesi üzerine İskender Bey.
Erzurum'u bırakıp Osmanlı ülkesine sığındı. Çağatay hükümdarı
Şahruh memleketine dönünce İskender Bey Osmanlı ülkesinden geri
geldi. 1346'da Erzurum ve havalisini zaptetti. Ölümünden sonra
yerine kardeşi Cihan Şah geçti. 1454 ve 1456'da Diyarbekir

hükümdarı Ak-Koyunlu beyi olan Uzun Hasan, Erzurum ve havalisine akınlar yaptı. 1458 ve 1466 yıllarında Gürcistan'a giderken buradan geçti Cihan Şah'ın ölümünden sonra 1468'de Uzun Hasan Erzurum'u, diğer Kara-Koyunlu ülkeleri ile birlikte almış ve devletin son zamanlarına kadar bu şehir Ak-Koyunluların elinde kalmıştır. Seltenat davası güden Şah İsmail 1499'da Erzurum'a geldi, oradan Erzincan'a geçti. Bu hükümdar 1502'de Sultan Elvend'i ikinci defa bozguna uğrattıktan sonra Erzurum'u zaptedebilmiştir. Çaldıran Seferi'ne çıkan Yavuz Sultan Selim 3 Ağustos 1514'te Erzurum yakınlarında Çayırğân'da bir gün konakladı. Dönerken gene buradan geçti. Erzurum'un bu sırada mı yoksa bundan bir sene sonra, yani Kemah ve Bayburd'un alındığı 1515 yılında mı zapt veya Osmanlı ülkesine katıldığına tayin etmek güçtür.

Kanîni Sultan Süleyman birinci İran seferinde (1534) Erzurum'a uğramıştır. Bu seferden döndükten sonra İran hududunda Erzurum ile , henüz fethedilen Van'ın birer beylerbeylik merkezi olmak üzere, iki beylerbeylik teşkilini emretmiştir. Moğol istilası neticesinde yağma ve tahribe uğrayan, İlhanlıların sükutundan sonra onun ümerası tarafından bilhâze Kara-koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında mücadele sahalarından biri olan, daha sonra Timur tarafından tâlân edilen, bazan Kara-Koyunluların bazan da Ak-Koyunluların eline geçen ve bilhassa İskender Bey tarafından bir defa daha iyice yağma ve tahrip edildiğinden tamamen harap hale gelen Erzurum bu suretle yeniden tamir ve iskan edilmiş, istihkâmâtı onarılmış ve arazisi tahrir edilerek sipahiye verilmiştir.

1534'te Gürcüler üzerine sefere çıkan Erzurum valisi İsfendiyaroğullarından Musa Paşa şehit olunca yerine geçen Ali Paşa

Gürcüleri bozguna uğrattı. 1548'de ikinci defa sefere çıkan Kanuni, yine Erzurum'a uğradı. Erzurum beylerbeyi Mehmet Paşa, Gürcistan'a sefer yaparak birçok kaleyi aldı. 1552'de Osmanlılar ile Safevi savaşları kızıştı. Bu sırada Erzurum valisi İskender Paşa, İran akınlarına karşılık Gürcistan'a girdi. Şah Tahmasb'ın oraya gönderdiği Kaçarlı ümerasını yendi. Ahlat'te bulunan Şah Tahmasb, en seçkin emirlerini Osmanlı ülkesine saldırttı. Bunlar Osmanlı kuvvetlerini yenerek Erzurum'a kaçırdılar. İskender Paşa, civardaki sancağ beylerini ve beylerbeylerini yardıma çağırdı, kendisi de Erzurum dışında savaş yapmayı tasarladı. Bir süre sonra İran ordusu gelmiş ve harp başlamıştı. Biri sünni ve diğeri şii olan bu iki ordu kıyasıya döğüştü. Sonunda İran ordusu üstün geldi. Osmanlılar sur içine çekildiler. Bu savaşta birçok önemli Osmanlı beyi şehit düştü. Kanuni Sultan Süleyman, savaş sonrası İskender Bey'i cezalandırmadı, aksine ona Diyarbekir valiliğini verdi. 1554'te üçüncü İran seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman, haziran sonunda Erzurum'a uğradı. Beylerbeyi Ayas Paşa'yı da alarak Nahçıvan'a ilerledi. Burayı yakıp tekrar Erzurum'a ve oradan da İstanbul'a döndü. 1577'de başlayıp 12 yıl süren İran savaşları sırasında Erzurum, Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatını yağdığı başlıca ikmal ve hareket üssü olarak kaldı. Serdar Lala Mustafa Paşa Erzurum'u, beylerbeylerin eyalit kuvvetleri ile gelip orada kalacakları bir toplanma merkezi yaptı. Osmanlı ordusu İranlılara karşı kazandığı Çıldır zaferinden sonra kışlamak üzere Erzurum'a döndü. (1578) Lala Mustafa Paşa burada iki kış kaldı. Kendisinden sonra serdarlığa getirilen Sinan, Ferhad ve Özdemir-oğlu Osman Paşalar da Erzurum'u karargah olarak kullandılar. 1590'da İstanbul Antlaşması

yapılınca sınırlar Erzurum serhaddinden daha öteye uzandı. İran Şahı I. Abbas Osmanlılara geçen toprakları geri almaya kalkışınca Erzurum yeniden önem kazandı. Şah Abbas, Revan'dan sonra Kars'ı da alarak doğrudan doğruya Erzurum'u tehdit etmeye başladı (1603) Bu iki kaleden gelen 500 muhafız Erzurum'a sığındılar. Ahıska ermenilerinin yardım istekleri üzerine Safer Paşa, 3-4 bin levend askeri ile İranlılar üzerine başarılı bir baskın yaptı (5 Haziran 1604). Az sonra Ciğalazâde Sinan Paşa Erzurum'un yardımına geldi. Azerbaycan'da Şah ile karşılaşmak için boş yere dolaştıktan sonra Van'da kışlanak istedi. Fakat Şahın onu burada kuşatması üzerine kışı Erzurum'da geçirdi. Erzurum beylerbeyi Safer Paşa, ertesi sene Tebriz gölü civarında, Şah ordusuna karşı, yanındaki disiplinsiz levendler ile yaptığı birileri akında İranlıların eline esir düştü ve katledildi (1605). Kendisinden sonra aynı göreve getirilen Hasan Paşa'nın sonunda böyle oldu. Bunun üzerine İranlılar ile sulh imzalandı (29 Eylül 1619). Bu antlaşmaya göre Kanuni Sultan Süleyman devrindeki sınırlar esas sayılıyor, ancak Ahıska vilayeti Osmanlılara bırakılıyordu.

Doğu sınırında Osmanlı ordularının başlıca üssü olduğunu gördüğümüz Erzurum bir aralık, Abaza Mehmet Paşa isyanı ile imparatorluğu temelinden sarsan çok şiddetli bir iç buhrana sahne oldu. Bu tarihlerde serhat kalesi olan Erzurum'da çok sayıda yeniçeri bulunuyordu. Bunlar kalede dilediği gibi hareket eder ve kale halkına istediklerini yaptırırlardı. 1592'de Erzurumluların artan şikayetleri karşısında Sadrazam Ferhad Paşa, buradaki nöbetçi yeniçerilerin İstanbul'daki ortalarına dönmelerini emretti. Bunu haber alan Erzurumlular, onları bir an önce şehirden atmak için harekete geçtiler. Bu yüzden iki taraf arasında çıkan

kavgada birkaç yeniçeri öldü. Kalanlar şehrin dışına atıldılar. İstanbul'a akseden hadise, burada yeniçerilerin isyanına ve Ferhat Paşa'nın Sadarettten düşmesine sebep oldu (Mart 1592). Abaza isyanına Erzurum'un bu yeniçeri düşmünlüğü yol açtı. Bu isyana bir de bütün Doğu Anadolu'yu kaplayan Celâli'ler katıldı. Eski bir Celâli olan Abaza Mehmed Paşa (1621 Eylülünden beri)II.Osman'ın öldürülmesini bahane ederek Erzurum ve Ahıska'daki bütün yeniçerileri öldürttü. Yeniçerilerin şikayeti üzerine Sivas valiliğine tayin edilen Paşa oraya gitmedi. Y yerine gönderilen Mustafa Paşa'nın da Erzurum'a girmesine engel oldu. Abaza,yeniçerilerin bir eyuncağı durumuna düşen İstanbul hükümetine karşı, Erzurum merkez olmak üzere Çankırı, Maraş ve Ahıska'ya kadar, Anadolu'nun birçok yerindeki Celâlileri ayaklandırdı,üzerine gönderilen orduları yenilgiye uğrattı. Sonunda Kayseri ovasında Sadrazam Çerkez Mehmed Paşa'ya yenilerek (Ağustos 1624) Erzurum kalesine çekildi. Çerkez Mehmed Paşa, Tercan Ovası'na gelip Erzurum'u kuşatınca Abaza af diledi. Paşa bu isteği kabul etti. Yeni serdarlığa tayin edilen Hafız Ahmed Paşa, Bağdat önlerinde başarısızlığa uğrayınca Abaza, Erzurum'da yeniden başkaldırdı. Şah Abbas ise kuzey'de harekete geçti. Serdar Halil Paşa bu durum üzerine önceden tanıdığı Abaza'dan yardım istedi. Fakat Abaza ordunun başına getirilmesini şart koştu, bu isteği reddedilince Erzurum yakınındaki Osmanlı kuvvetlerine baskın yapıp onları yenilgiye uğrattı. Bu sırada İran Şahı da Ahıska'ya girmişti. Serdar önce asiyi cezalandırmak istediğinde eylül 1627'de Erzurum'u kuşattı. Yetmiş gün süren bu kuşatma bir netice vermedi ve Osmanlı ordusu kışın Tokat'a doğru çok felaketli bir çekilme yaptı. Yeni Sadrazam Hüsrev Paşa,kuvvetli bir ordu ile

Erzurum üzerine yürüdüğü bir sırada Abaza'nın kaleyi Şaha vermeye hazır olduğu haberi geldi. Hüseyin Paşa hızla gelerek kaleyi kuşattı. Abaza, kale halkının ısrarı üzerine, şahsına ve taraftarlarına zarar verilmemek şartı ile teslim oldu (18 Eylül 1628). Böylece Erzurum'u yedi yıldır elinde tutan celâli hareketine son verildi.

Geliri bol ve aynı zamanda hudut kalesi olan Erzurum, XVII. yüzyılda da önemli kerüdü. 1633'te Erzurum beylerbeyi Timur Kazak Halil Paşa, Van'ı kuşatan İranlıları kovdu. 1634'te Erzurum Serhaddinin korunması için Adana beylerbeyi, Karaman, Saruhan ve Kastamonu sancak askerleri Erzurum'a geldi. İranlılar şimdi bizzat Erzurum için tehlikeli oluyorlardı. Nihayet IV. Murad kendisi sefere karar vererek Erzurum'a geldi (Haziran 1635). Padişah büyük bir alay ile, Ilıca'dan Erzurum'a kadar iki tarafa dizilmiş yeniçerilerin ve eyalet askerlerinin arasından geçerek girdi. Revan seferi diye anılan bu hareket için sağlam ve güzel yollar yapıldı. Erzurum beylerbeyi, Güney Kafkasya'da Osmanlı hakimiyetinin bekçisi durumundaydı. 1662'de Pamuk Mustafa Paşa, asi gürcü beylerini cezalandırmak için Kutays üzerine yürüdü ve gürcüleri itaat altına aldı.

Erzurum, İmparatorluğun batısındaki büyük çatışmalara karşı, doğu serhatlerini savunmasız bırakmamak için küçük ölçüde kuvvetlerle katıldı. 1683'te yapılan II. Viyana seferine Erzurum'dan Ali Paşa kumandasındaki 1500 kişilik bir kuvvet gönderildi. Fakat XVIII. yüzyılın birinci yarısında İran savaşları Erzurum'u yine birinci plana getirdi. 1733 temmuzunda beylerbeyi Topal Osman Paşa Bağdat'ı kuşatan Nadir Şah'ın ordularını dağıttı. Fakat dönerken

onun ani bir hücumuna uğrayarak şehit düştü. Bu İran harpleri sırasında Ruslar ilk defa Güney Kafkas ülkelerinde Osmanlıların karşısında bir rakip olarak göründüler. XIX. yüzyılda Erzurum, doğrudan doğruya Rus ordularının tehdidi altına düştü.

1821'de devletin güçlükler içinde çarpındığı bir sırada, İran Şahı doğu sınırları ile ilgili bazı isteklerde bulundu. Sonra da Erzurum üzerine yürümeye başladı. Ordusunda çıkan bir salgı hastalık nedeniyle barış istemek zorunda kaldı. Yapılan antlaşmayı göre Erzurum'dan İran'a transit olarak geçecek mallara Osmanlılar engel olmayacak, buna karşılık İranlılar belirli bir gümrük resmi ödeyeceklerdi.

1828-1829 savaşlarında Ruslar ilk defa Erzurum'a girdi. Yeniköy muharebesini kazandıktan sonra Erzurum üzerine yürüyen General Paskeviç, şehrin teslimini istedi. Osmanlı kumandanı Salih Paşa, başlangıçta kalede mukavemet etmek istedi ise de şehrin ilerigelenleri bunun faydasız olacağını anlattılar. Bunun üzerine Salih Paşa teslim teklifini kabul etti. Bu sırada zaten rus topçusu kaleyi dövmeğe başlamıştı. Teslim kararına rağmen bazı tabyalar kahramanca direndiler. 8 Temmuz 1829'da Erzurum kalesi Rusların eline geçti. General Paskeviç, kaleyi Bayburd'a doğru yaptığı harekât için üs haline getirdi. Fakat Edirne antlaşması imzalanınca (14 Eylül 1829) Ruslar Erzurum'u boşalttılar. Bu istila sırasında Ermeniler ilk defa Ruslarla işbirliği yaptılar. Hatta bir Ermeni Kafilesi Ruslarla birlikte çekilip Rusya'ya döndü. Kırım Savaşı sırasında 1855'te Kars'ın düşmesi üzerine, Erzurum aynı tehlike ile karşılaştı ise de, o esnada Paris'te imzalanan Paris Antlaşması (1856) ile şehir kurtarıldı. 1867-1874 yılları arasında Erzurum kalesi doğudan gelecek saldırılara karşı

güçlendirildi. Paris Andlaşmasından (1856), 1877'ye kadar Erzurum herhangi bir dış baskıya maruz kalmadı. Osmanlı Devleti, doğunun savunulmasına bu barış devresinde önem verdi ve yöreye askeri teknik elemanlar gönderilecek stratejik mevkiilerde askeri savunma tesisleri yapılmaya başlandı. (1) 1293 harbünde (1877/1878 Rus harbi) Ahmed Muhtar Paşa Erzurum önünde Deve-Boynu'n da dayanacağı denedikten sonra, 25.000 kişiye inen ordusu ile Erzurum kalesine çekildi. Ordu ile beraber birçok halk da buraya ve buradan daha batıya göç etmeye başladılar. Erzurum halkı kale önündeki savaflara kahramanca katılarak mühim muvaffakiyetlerin alınmasında etkili oldu.

Aziziye tabyası önünde Erzurum, Nine Hatun ile destanlaştı. Nine Hatun ve binlerce Erzurumlunun gayreti ile bu tabya kuruldu. Kars'ın düşmesinden sonra İstanbul "Anadolu'nun kilidi" dediği Erzurum'un savunmasına çok önem vermişti. Fakat Ayastafanos antlaşması üzerine Erzurum'daki kuvvetlere Bayburt ve yöresine çekilmeleri emri verildi. Bu emir ile Erzurum, kışlamak üzere Rus ordusuna bırakıldı. Berlin antlaşması ile (13 Temmuz 1878)ile Osmanlı Devleti, Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bıraktı. Erzurum bu antlaşma ile ilk saldıracağı bir kale durumuna düştü. Aynı zamanda büyük devletler kendi çıkarları uğruna bölgede Osmanlı Devleti'ne bazı ıslahatlar yaptırmak istediler. Bu tarihten sonra Ermeniler İmparatorluğun çeşitli yerlerinde emperyalist siyasetçilere uyarak, Erzurum ve yörelerini kaplayacak bir Ermeni Yurdu kurmak için çalışmaya başladılar. İlk olarak Erzurum'da 1882'de gizli "silahlar" derneğini kurdular. 1890'da Erzurum, Ermeni komitelerinin en önemli bir çalışma merkezi oldu.

---

1. Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992

Ermeniler 20 Haziran 1890'da Erzurum'da bir isyan çıkardılar. İsyanın çıkış sebebi, Ermenilerin Rusya'dan silah ve cephane getirdikleri ve bunları Sanarasyon okulunda, kiliselerde sakladıkları haberinin alınması üzerine zaptiye ve polislerce kilisenin araştırılmak istenmesidir. Neticede çıkan çatışmada iki taraftan 100'den fazla ölü, 200-300 kadar da yaralı vardı. Ermeniler Erzurum isyanına epeyce umut bağlamışlardı. Fakat istenildiği gibi bir netice elde edilemedi. Bununla beraber ilk adımdı. (1)

Memleketin bu kadar önemli ve nazik bir bölgesinde bulunan Erzurum, II. Meşrutiyetin ilânında da (1908) önemli rol oynamıştı. 1906'da Erzurumlular yeni konulan şahsi vergiler ve hayvanat resmi yüzünden Abdülhamid hükümetine karşı gelmeleri, meşrutiyetin ilân teşebbüslerinin de başlangıcına bağlanabilir.

---

1. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul,

1987, S. 458-459

2. İslâm Ansiklopedisi, Erzurum Maddesi, İstanbul, 1964, S. 340-357

Erzurum'un Nüfus Yapısı

Nüfus bir bölge için aynı zamanda güç demektir. Bir yerin nüfus çoğunluğunu elinde bulunduranlar aynı zamanda o yerin hak sahibi konumunda bulunmaktadır. Bu nedenle tarih boyunca nüfus her millet için önemini korumuştur.

Doğu Anadolu'nun nüfus yapısı, hem bu bölge üzerinde hak iddia eden Ermeniler, hem de bu bölgenin ahali-i aslisi olan Türkler için oldukça önemlidir. Ermeniler tarihi iddialarına geçerlilik kazandırabilmek için hiçbir ilmi tetkike dayanmadan ve Ermeni nüfusunu çoğunlukta gösteren birtakım istatistikler yayınlamışlardır. Patrikhanenin öncülüğünde hazırlanan bu istatistiklerde Ermeni nüfusu olduğundan çok yüksek gösterilmektedir. Öyle ki Ermenileri her zaman himaye eden Avrupalı devletler dahi, Ermeni din adamlarının verdikleri rakamları çok yüksek bularak bunlara güvenilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Ermenilerin bu faaliyetleri karşısında Osmanlı Devleti'nde nüfus konusunda çeşitli çalışmalarda bulunmuş ve bunların sonuçlarını yayınlamıştır. Ancak bu yayınlar Ermeni propagandası kadar ses getirici olmamıştır.

1880-1896 Nüfus İstatistikleri

Erzurum'da 1880 ile 1896 arasındaki nüfus hareketleri aşağıdaki gibidir.

Yıl	Müslüman	Ermeni	Toplam	Tahmini Yapan
1880	351.990	215.177	582.879	İngiltere
1880	120.000	111.000	270.000	Patrik
1881	196.269	128.478	337.767	Patrik
1890	441.548	109.488	555.159	Osmanlı

Yıl	Müslüman	Ermeni	Toplam	Tahmini Yapan
1892	500.782	134.967	645.702	Guinet
1893	444.548	109.838	559.055	
1895	545.782	121.935	669.717	Osmanlı
1896	428.495	106.768	544.502	Lynch (1)

I. Dünya Savaşı Başında Nüfus Tahminleri :

Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan halkların toplumsal ve ekonomik nitelikleri hakkında tarihin hiçbir döneminde kesin sayılabilecek bir bálgáye sahip olamamışızdır. Toplumsal ve ekonomik nitelikler bir kenara, nüfusun yapısı, cinsiyet yönünden ayırımı gibi konular bile güvenilir bir açıklığa kavuşmamıştır. Değişik tarihlerde uygulanan nüfus sayımları, özellikle erkek nüfus üzerine eğildiğinden soruna bir açıklık getirmekten uzak kalmıştır. Kaynakların yetersiz ve bir anlamda sınırlı bilgilere sahip olması, içlerinden herhangi birinin tercih edilmesini güçleştirmişti. Salnamelerin açık tanımlara sahip, yöntem birliğine varmış, istatistik yıllıkları tutarlığında olmaması da meselenin çözümünü adeta imkansız bir hale getirmiştir. (2)

1914 yılına gelindiğinde; birbirini izleyen Trablus ve Balkan savaşlarından mağlup olarak çıkıldı. Osmanlı Devleti birçel kayıplar vererekle beraber, hudutları içinde bulunan ülkelerden bir çoğunu da kaybetmiş durumda idi. Daha sonra gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Savaşı memlekette bulunan nüfus

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.729

2. Tefik Çavdar, Milli Mücadele Başlarken Sayılarıyla Vaziyet ve Mazara-i Umumiye, İstanbul, 1972, S.14

mikdarını tesbit etmeye imkan vermemiştir. (1)

Bu nedenle, 29 Mayıs 1902 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından hazırlanmış olan Sicil Nüfus Nizamnamesi(Nüfus Sicil yönetmeliği) gereğince, 1905 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarını göz önüne almak suretiyle Osmanlı Hükümeti, 1914 yılında memleketin yaklaşık nüfusunu çıkarmıştır. Bu nüfus Hicaz, Yemen, Musul, Bağdat, Baara vilayetleri ile Cebelilübnan, Asir ve Medineimünevvere sancaklarında nüfus sayımı yapılmadığından istatistiğe dahil edilmemiştir. Bundan ayrı olarak doğu illerinin bir kısmında henüz ilkel durumda bulunan aşiretleri ve memleketin dağlık bölgelerinde oturan halkın henüz sayımı yapılmamıştı. sicil kayıtları da yoktu.

Nüfus tesbitinde karşılaşılan bu güçlükler Doğu Anadolu Bölgesi için kendisini daha fazla hissettiriyordu. Çünkü bu bölgede harp hareketleri ile nüfus durum ve problemleri bütün harp boyunca stratejik bir rol oynamıştır. Göçler, kanunla göçürmeler, bölge boşaltmaları vesaire, bütün 1914-1918 devresinde doğu bölgesinin en önemli konularından biri olmuştur.

1914-1918 yılları arasındaki nüfus durumu hakkındaki rakamların birbirini tutmaması nedeniyle, bu döneme ait tahminleri ayrı ayrı ele alacağız.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan eser de nüfus hakkında şu bilgiler verilmektedir: "1914 yılındaki Osmanlı Devleti'nin nüfusu 18.520.016 idi. 1914 yılında nüfusa dahil olupta Birinci Dünya Savaşında elden çıkan Halep, Suriye, Zor, Beyrut nüfusları toplamı 2.805.534 idi. Bu toplam genel nüfustan düşüldükten sonra 16.714.482 nüfusa iniyordu.

Bu nüfus, Misak-ı Milli hudutları içinde kalan nüfus olarak itibar olunabilirdi. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti

muhtelif cephelerde kayıplar vermişti. Bu müddet içinde memlekette doğum da olduğundan yaklaşık olarak kayıplar ve doğumlar eşit kabul edilmiştir.

Ayrıca Türk uyruğunda olupta Türk ordusu personel ikmali için bir kaynak teşkil etmeyen ve hatta zararlı halleri görülen bir kısım müslüman olmayan nüfus İstiklâl savaşında hudut dışı edilmişlerdi. Bunlarla birlikte memlekette kalan Rum, Ermeni, Musevi, Latin, Bulgar, Sırp ve Ulahların nüfus toplamı 3.314.965 idi. Bunlar da 16.714.482 mevcuttan düşüldükten sonra memleketin nüfusu 13.399.527 ye düşmektedir." (1)

Misak-ı Milli sınırları içerisindeki nüfusun iller ve şehirler itibariyle dağılımını veren bir eserde ise doğu vilayetleri hakkında şu bilgiler bulunmaktadır:

Misak-ı Milli Sınırları İçerisindeki Nüfusun
İller İtibariyle Dağılımı

<u>İller</u>	<u>Nüfus</u>
Bitlis	398.700
Erzurum	645.702
Diyarbakır	471.462
Mamuret-ül Aziz	575.314
Van	379.800

Erzurum'un şehir nüfusu ise 38.000 olarak gösterilmektedir. (2)

Doğu vilayetlerinin nüfus yapısını, milliyetleri de göstererek veren bir başka kaynağa göre ise; (3)

1. Türk İstiklâl Harbi, C.VII, Genelkurmay Bşk. Yay. S.147
2. Çavdar, Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i umumiye, S.15-17
3. Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, C.1, S.232 (Ek:12)
Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, İstanbul, 1972, C.III, S.92

<u>Vilâyet</u>	<u>İslâm</u>	<u>Ermeni</u>	<u>Rum</u>	<u>Sair</u>	<u>Yekun</u>	
Van	179.330	67.792		53.000	300.222	Salnamede 430.000
Erzurum	673.291	136.618	4.846	18.000	826.947	
Bitlis	309.999	119.112		12.176	445.225	
Diyarbakır	492.101	73.226	1.935	70.012	689.873	
Elazığ	446.379	87.846	971	14.751	552.978	
Sivas	939.732	151.674	75.324	10.978	1.177.708	
Trabzon	921.384	40.237	161.574	2.716	1.143.273	
Urfa Sancağı	149.384	18.370		1.441	172.429	
Yekun	4.111.403	697.913	244.689	172.074	5.287.120	

1330 yılı istatistiğine göre doğu vilayetleri; Van:301.750, Bitlis:402.998, Elazığ:554.023, Diyarbakır:688.941, Erzurum: 815.912 nüfusa sahiptiler.

Enver Konukçu tarafından kaleme alınan "Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum" adlı eserde ise Erzurum şehir nüfusu hakkında şu bilgiler verilmektedir.

"Ahalinin sayısı 1914-1918 Harbi başında erkek nüfus itibarıyla 20.000'e ulaşıyordu; bunlardan yaklaşık 6.000'i Ermeni ve 14.000 kadara Türk idi; Erzurum kazasının cem'an 169 yerleşme alanının da (erkek) nüfusu 52.000'e ulaşyordu; bunlardan yaklaşık 15.000'i Ermeni, geri kalanı ise, yaklaşık 37.000'i Türkler ve Kürtler idi."⁽¹⁾

1918 yılı sonlarında Erzurum'da Wilson adı konuşulmaya başlandı. İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüse geçen A.B.D.'leri Başkanı Woodrow Wilson, on dört madde ile siyasi platformda kendinden söz ettirdi. Paris Barış Konferansında, Milletler

Cemiyeti'nin önde gelen savunucusu olmuştur. Bu ilkeler halkların hürriyeti, dost ve düşmana aynı ölçüde adil davranma ve Milletler Cemiyeti'nin kurulması yolu ile barışı güvence altına almak gibi üç esasa dayalıydı. Osmanlı dünyasının ve dolayısıyla Erzurum'un yakından ilgilendiği madde onikinci sırada yer almaktaydı. Burada "şimdiki Osmanlı İmparatorluğunun Türk kısımlarına egemenlik sağlanmalıdır. Ancak, o anda Türk hakimiyeti altındaki diğer azınlıklara kesin yaşama emniyeti, hür ve engelsiz tam gelişme imkanı verilmelidir" deniliyordu. Ermeniler, kendi görüşleri çerçevesinde bu maddeyi ihlal etmekte kusur etmediler. Doğu Anadolu'da Türk nüfusu az gösterme yolunu seçtiler ve sınır gerisindeki Türklere de çeteler teşkili ile ölüm yağdırdılar. Türk tarafı ise "Wilson ilkeleri"ne yakın ilgi gösterdi. Milli toplantılarda sık sık bu görüş dile getirildi. Albayrak Gazetesi de "Doğu illeri Ermenistan olamaz" sloganını sürekli manşet yapmıştır. (1)

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.759

Erzurum'un İlgaline Doğru

Erzurum üçüncü ılgal acısına, I. Dünya savaşında, dördüncü Rus istilası ile yaşadı ve bu kara günler iki yıl devam etti. Erzurum, diğer savaşlarda görülmeyen insan kaybına uğradı. Büyük felaketleri hep yanibaşında hissetti. Düşmân yanında Ermenilerin de zulümlerine maruz kaldı. Bir zamanların en güzel beldesi, iki yıl içinde tarihin en korkunç tahribatına uğradı. Öyle ki savaş sonunda bu serhad şehri büyükçe bir köy manzarası kazandı. (1)

Ruslar, Berlin Antlaşması ile ele geçirdikleri bölgelerde boş durmamışlar, bu sahada 1878-1914 yıllarında askeri mahiyette birçok yol inşa ettiler. Tiflis'ten Aleksandropol'e (Gümrü) giden demir yolunu Sarıkamış'a kadar uzattılar. Buna karşılık Türk demir yolu, ancak Ankara'nın 100 Km. doğusuna varıyordu.

Birinci Dünya savaşı başlarında Rus ordusu fazla güçlü değildi. Almanya'ya karşı mücadelenin çetinliği karşısında, Rus yüksek kumandanlığı Kafkaslarda mahdut kuvvetlerle yetinmek mecburiyetinde idi. I. Kafkas (Rus) ordusu, II. Türkistan kolordusu ile takviye edilmişti. 1914 yılı Ekim'inde Kafkaslardaki bu Rus kuvveti nisbeten zayıftı ve Türk kuvvetlerine karşı üstün bir durum sağlayacak halde değildi. Ayrıca Ermeni gönüllülerden de alaylar teşkil edilmişti. (2)

Ermeniler Ruslar tarafında savaşlarda bilhassa gayrat göstermekte idiler, zaten bu Ermeni gönüllülerinden çoğu Türkiye'den kaçıp gelenler idi. Rusya'dan, Avrupa'dan ve hatta Amerika'dan gelen tahrikler ve bilhassa Ermeni Milliyetçilerinin teşkilatı

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.615

2. Akdem Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, S.262

olan "Dağnakutzum"un (Dağnak'çılar) Türkiye'deki Ermenileri kıskırtmalarını neticesinde, Ermeniler Ruslara kurtarıcı olarak sanmakta idiler. (1)

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında tarafsızlığını ilan eden Osmanlı Devleti, Enver Paşa tarafından bir oldu-bitti ile savaşa sokuldu. İtilaf donanması önünden kaçarak Osmanlıya sığınan Alman savaş gemileri, Osmanlı bayrağı çekerek Karadeniz'e çıkmış ve Rus limanlarını topa tutmuştu. Bu olay üzerine Osmanlı Devleti, kendisine pahalıya mal olacak olan bu savaşa fiilen girmiş oldu.

Bunun üzerine Kafkas Rus kumandanlığına 29 Ekim tarihinde Kafkas ordusuna gönderilen emirde Türklere taarruz edilmesi isteniyordu. Umumi mahiyette olan bu emir üzerine hudut bölgesindeki Rus orduları kumandanı Bergman, 2 Kasım tarihinde emrindeki 155. Kubanskiy alayı ile Türk sınırını geçerek sınırdaki ilk tahkimli mevki olan Zivin'e saldırdı ve burayı ele geçirdi. Rus kitaları diğer kesimlerde de hududu geçtiler. Bayezid ve Diyadin mevkileri Ruslar tarafından işgal edildi. General Bergman'ın kuvvetleri, sınırdan 30 Km. kadar ilerleyerek Ardos-Horasan hattını tuttular.

5 Kasım günü Rus kuvvetleri Türk arazisinin ilk büyük müstahkem mevki olan Köprüköy'e doğru ilerlemeye başladılar. Bütün bu çevrede Türk mukavemeti ile karşılaşılmadığından, Rus ilerleyişi kolay olmuştu. Fakat İzzet Paşa, Türk askerlerinin moralini yükseltmek için, karşı taarruza geçmek lazım geldiği hakkında Enver Paşa'dan bir emir almıştı. Bunun üzerine XI. kolordudan iki fırka ile süvari fırkasını Aras nehrini takiben Köprüköy'e

gönderdi. IX. kolordudan iki fırka ise Çakırbaba sırtlarını aşmış, Köprüköy'e doğru ilerlediler. 6 Kasım günü iki istikametten gelen Türk kuvvetleri birleştiler. 7 Kasım günü erken saatlerde, General Bergman, Badicivan tepelerini işgal için 6 tabur öne sürdü ise de kuvvetli bir Türk topçu ve tüfenk ateşi ile Rus hücumu geri atıldı. Ruslar hiç beklemedikleri halde kuvvetli bir türk mukavemeti ile karşılaşmışlar ve epey zayıf vermişlerdi. Bu suretle, başlangıcının beşinci günü Rus ilerleyişi durdurulmuş oldu.

11 Kasım günü Hasah İzzet Paşa'nın gönderdiği kuvvetler hücumla geçtiler ve Ruslara sıkıştırarak geri atmaya başladılar. Fakat arkadan yetişen Rus yardımcı kuvvetleri sayesinde Rus çekilişi bir kaçış haline gelmedi. Çarpışmalar 17 Kasım'a kadar devam etti. (1)

Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (16 Şubat 1916)

Rusların 10 Ocak 1916 tarihinde başlayan kış taarruzu Türkler için hiç beklenmedik bir şey oldu. III. Ordu kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, o sıralarda izinle İstanbul'da bulunuyordu. Kurmay başkanı Binbaşı Guse (Alman) de, tifus hastalığı sonrası nekahat için Almanya'ya gitmişti. Türk ordusu 70-75 bin kişi kuvvetinde olup 120 topu vardı. Rus taarruzu haberini alınca Mahmud Kâmil Paşa acele Erzurum'a döndü. ve Rusları karşılamak üzere gereken emirleri verdi. Muş ve Bitlis cephesinin müdafaası ancak 36. fırkatarafından yapılacaktı. Ruslara karşı müdafaanın esas başlangıç noktasını da Köprüköy müstahkem mevki teşkil ediyordu.

General Yudenic Türk kuvvetlerini olduğundan daha çok saymıştı (80 bin kişi ve 180 top). Rus yarma hareketi ikişer gün olmak

üzere üç safhada gerçekleştirilebilme üzere teferruatıyla planlan-
mıştı. Memafih Rus hücumları şiddetli Türk mukavemeti ile karşı-
landı ve Ruslar, dolayısıyla ilk gün tasarladıkları başarıyı elde
edemediler. Fakat Rus baskısı şiddetlendi ve plana göre gelişmeye
başladı. X. kolordu kumandanı Abdülkerim Paşa, şiddetli karşı
hücumlarla Rusları bazı kesimlerde geri atmıştı. Fakat General
Yudenic 14 Ocak günü bütün ihtiyat kuvvetlerini de ateş hattına
soktu. Bunun üzerinedir ki 15 Ocak günü Ruslar ilk neticeleri
almağa başladılar. ve yer yer Türk cephesini gerilemeye zorladılar.
17 Ocak günü, ilk kuvvetli tahkimli mevzi Köprüköy Rusların eline
düştü.

19 Ocak günü Rus Kazakları Hasankale'ye hücumla şiddetli bir
çarpışmadan sonra burayı da ele geçirdiler. Bu suretle "Köprüköy
muharebesi" Rusların galebesiyle sona erdi ve Erzurum yolu Ruslar
için açılmış oldu. Türk ordusu bu muharebelerde büyük kayıplara
uğramıştı: 15 bin ölü, yaralı ve donan, 5 bin esir ve bir de 5 bin
kaçak. Bu tarihten itibaren Türk ordusunda bilhassa III. orduda
kaçakların sayısı gittikçe artacak ve bu mesele Türk ordusunda
önemli bir problem haline alacaktır. Bu kayıplar neticesinde III.
ordunun, Rus taarruzunun başlangıcında 65 bin mevcudu varken, Rus
taarruzunun ikinci haftasında 40 bine inmişti. Rus kaybı da az
değildi: 10 bin ölü ve yaralı ve 2 bin hasta (çoğu donmuştu).
Memafih Rus askerlerinin soğuktan korunmaları için alınan tedbir-
ler sayesinde, donup ölenlerin veya dondan mutasarrır olanların
sayısı nisbeten azdı. Türk ordusu bu defa Erzurum müstahkem mevzi-
nin arkasında yer almış ve buraya Rus saldırısına karşı müdafaa
hazırlanmıştı.

Rusların hedefi bu defa Erzurum kalesi idi. Türk ve Rus kuvvetleri aşağı yukarı aynı sayıda idiler. Ruslar 70 bin, Türkler 65 bin, ancak Rusların sahra topları çok fazla idi : 230 top, Türklerinki 100 top. Diğer yandan Türk askerleri Erzurum çevresindeki kuvvetli tabyalara dayanıyorlardı. General Yudenic'in yarma hareketi, Virantep ile Çilligül dağı arasında topladığı 35 bin kişilik bir kuvvetle yapılacaktı. Köprüköy muharebelerinde verilen kayıpları süratle tamamlayan Yudenic, 11 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'un Çoban-Dede, Dalan-Göz tabyalarına ağır topların ateşi ile taarruza geçti. Bununla Erzurum için savaş başlamış oldu.

En kritik savaşlar 14 Şubat günü cereyan etti. Türk ordusundan Ruslara kaçan hain bir topçu Türk zabiti, bataryalardaki top mevzilerinin planlarını Ruslara vermişse de Rus ateşinin tesiri pek fazla olmamıştı. Ruslar AĞ- Dağdan ve Güröü-Boğazından geçip giddetli süngü hücumları ile Tafet tabyasını ele geçirmeye muvaffak oldular. Rusların eline burada 1500 esir ve 20 top düştü. Durum gittikçe Türklerin aleyhine dönmeğe başladı.

15 Şubat (1916) günü Türk kitaları Deve-Boynu mevziinden çekilmeğe başladılar. Nihayet 16 Şubat günü Erzurum Şehri Rusların eline düştü. Şubat ayı zaten Erzurum için şanssızlık getiren bir ay olmuştu. 1878'de de Ruslar Erzurum'a şubatta girmişlerdi (8 Şubat). Bu suretle 1916'da Erzurum üçüncü defa Rusların eline düşmüş oluyordu. Bu defa Erzurum'da 320 top ve 5 bin kadar esir kaldı. III. ordunun bu savaşlardaki kaybı ise 10 bindi; Rus kaybı ise çok az olup sadece 1.000 ölü ve 4.000 yaralıydı. Bu suretle Türklerin, Doğu'da Ruslara karşı en kuvvetli dayanakları olan Erzurum Kalesi çok kısa bir zamanda ve nisbeten az Rus kaybı ile

düşmanın eline düştü. Bu olay Türkiye bakımından çok büyük bir kayıptı ve çok üzücü idi; Ruslar içinde büyük bir zafer idi. Nitekim Rus gazeteleri bu Rus zaferini iri harflerle tebciil ettiler ve kiliselerde ayinler yapıldı. Erzurum'un kaybı, haddizatında geçen sene Sarıkamış taarruzunda lüzumsuz yere harcanan en güzide Türk kuvvetlerinin heder edilmesinin bir neticesi idi. Erzurum elden gittikten sonra III. ordunun karargahı Erzincan'a nakledildi.(1)

General Yudenic, Erzurum'a 16 Şubat 1916'da öğle vakti girdi. A.B.D'leri konsolosu ve şehirde kalan ahalinin ricasını kabul ederek tenkil hareketına girişmedi. Bu elim kayıp, İstanbul'da gizlendi. Padışah Mehmed Reşad bile haberdar değildi.(2)

Rusların sadece Erzurum'u almakla yetinmeyecekleri aşıkardı. Nitekim diğer cephelerde de Rus ilerleyişi görüldü. Erzurum'un düştüğü gün, yani 16 Şubat'da Rus kazakları Muş'u ele geçirdiler. Van'dan ve Muş'tan takviye alan Ruslar, 3 Mart tarihinde Bitlis'e girdiler. Bu suretle Van, Muş ve Bitlis çevresi de, yani Rusların iddialarına göre Ermenilerin çokca yaşadıkları yerler, Rusların ve Ermeni çetecilerinin eline geçmiş oldu. Türk askeri durumu bakımından bu suretle, 1916 yılının ilk üç ayı, mütemadi mağlubiyetlerle geçmiş ve çok kayıplara yol açmıştı.(3)

---

1. Kurat, "Türkiye ve Rusya, S.291

2. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.683

3. Kurat, Türkiye ve Rusya, S. 291

İleri harekate devam eden Ruslar 15 Temmuz 1916 tarihinde Bayburd'u, 18 Temmuz'da da Kelkit'i ele geçirdiler. Rus ilerleyiş bununla da bitmedi. 25 Temmuz 1916'da Erzincan'da Ruslar tarafından işgal edildi. Böylece Sivas yolunda Erzurum'dan sonra ikinci büyük merkez olan Erzincan'da el değiştirmiş oldu. (1) Böylece Rus büyük taarruzu bütün hedeflerine ulaşmak suretiyle 1916 Ağustos sonunda sona erdi. General Yudenitş dört haftalık bir hareket sonunda, Türk III. ordusunu büyük kayıplara uğratmak suretiyle (17 bin esir ve aynı sayıda ölü ve yaralı), yakın bir gelecekte Türk kuvvetlerini yeni bir taarruza geçmesini imkansız kılmış gibiydi. Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ın Rusların eline düşmesi ile, Anadolu'nun içlerine doğru yeni bir taarruz için stratejik üstünlük sağladıkları gibi, Erzurum'a karşı büyük bir Türk taarruzunu da imkan dışında bırakmışlardı. (2)

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S. 683

2. Kurat, Türkiye ve Rusya, S.295-296

BÜYÜK GÖÇ BAŞLIYOR

Erzurum, 16 Şubat 1916'da Ruslar tarafından ele geçirildi. Esir düşen Rifat isimli bir şahıs, Ruslar tarafından birçok vaad ile kandırılmış ve o da şehrin zayıf noktalarını düşmana anlatmıştır. General Yudenic emrindeki kuvvetler Tortum ve Deve-Beynu istikametinde Erzurum'a ilerlemişler ve kuvvetlerimizde Karaz-Ilıca hattına çekilme kararı almıştır. Şehir düşmeden önce bütün hasta ve yaralılar Merkez Hastanesinde toplattırıldı. Sıhhi bir heyette düşman ile temas sağlayıncaya kadar Erzurum'da kalma kararı aldı. Tefrik (Sağlam) Bey'in gayretleri ile de son kafiye, Ilıca ve Alaca'nın karşısındaki Evreni Hanlarına doğru yola çıkarıldı. Sevk edilen hasta ve yaralı sayısı 18 bin kişi idi. Erzincan'a bunlardan sadece 6 bin kadarı ulaşabilmştir.

Erzurum'un Rus işgaline düşmesi ile birlikte, Erzurumluların tarihte yaşadığı 1829 ve 1877 göçlerinden sonra üçüncü büyük göç olayı meydana geldi. Doğunun gözde şehri Erzurum, bir anda Şah İsmail devrindeki perişanlık ve terk edilmişlikle karşı karşıya kaldı. Ruslar geliyor haberini duyan yaşlı, genç, kız, kadın ve çocuk kiş şartlarının olumsuzluğuna dehi bakmadan Erzincan ve Bayburd'a doğru hierete başladılar. Binlerce insan soğuk ve donduru rüzgara rağmen Sivas, Tokat, Yozgat, Kayseri ve Adana'ya doğru yollarına devam ettiler. Aziz Samih, rastladığı bir göç kafilesini şöyle tasvir etmektedir. "Yolda kalpleri yakan hieret manzaraları. Zevallı kadınlar, çocuklar yalın ayak bir kağıya veyahut bir ökize kirli birkaç yorgan yüklenmiş... Bir iki zayıf inek ve danayı önüne katmış. Meçhul bir ufka gidiyorlar. Malül bir ihtiyar, anasını sırtına almış erkekler... Çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış. Kucaklamış kadınlar. Kağıların arkasından yürümeye çalışan yavru- rular. Sorarsanız nereye gittiklerini... Onlar da bilmiyorlar.

Rus askerinden, Ermeni taarruzundan canını kurtarmak istiyor. Bu sürü sürü zavallıların kimbilir hergün ne kadar boş köylerin yakıl- damları altında can veriyor. Doğru sayısını Yaradan bilir... Erzu- rum valisi, şimdiye kadar ölenleri 15.000 tahmin ediyor."

İstanbul'da Bab-ı Ali sürekli göçlere dair telgraflar ilâğ doğudaki durumdan haberdar olabilmektedir. Sadrazamlığa çekilen bir telgraf'ta "Erzurum ve havalisinden Sivas vilayetine gelen mülteciler Su Şehri, Zera, Koçhisar yolu ile Sivas'a gelmektedirler. Tokat'tan Çorum cihetlerine sevk olunacaklar, Su Şehri, Koyulhisar Niksar yolu ile Tokat'a gönderilmiştir." deniyordu. Cumhuriyet Türkiyesinde şâir ve öğretim üyesi olarak şöhret kazanmış iki Er- zurumlu, Ord. Prof. Dr. Ziyâeddin Fahri Fındıkoğlu ve Kemâleddin Kâmi Kamu'da bu hicret kafilesinin içindedirler. Kemâleddin Kâmi Kamu, Hicret adlı şiirinde o andaki durumu şöyle tasvir etmektedir:

HİCRET

Allahım ne bunaltıcı, ne boğucu bir gece
Gözlerimiz bulutlandı arabaya binince
Karanlıkta kaçıyoruz, çoğalıyor korkumuz
Umulmadık bir felaket geçiriyor ordumuz
Fakirleri yalınayak, zenginleri atında
Yollar uzun bir inilti yıldızların altında

Gönüllerin gözyaşına inandığı bir anda
Çok sevgili yuvamızı yâd ellere bıraktık;
Dirseğimi dayayacak bir pencere yok artık,
Elveda ey harap olan baba evi elveda.

Bütün gece yol aldılar tehlikeler içinde,
Ellerimi unutmuşum kardeşimin dizinde
Arkamızda kayboluyor beldemizin bağları,
Arkamızda beyaz başlı Anadolu dağları
Sanki: gece yolcuları gitmeyiniz, diyordu.
Arkamızda bizim gibigrub eden bir ordu
Arkamızda neler yok ki dokunmasın insana
Viran bir köy önlerinde indik eski bir hana

Gönüllerin göz yaşına inandığı bir anda
Bin bahçeli beldemizi yâd ellere bıraktık,
Gölgesinde barınacak tek ağacım yok artık
Dallarında bülbül öten bahçelere elveda. (1)

Erzurum valisi Tahsin Bey'de son kafile ile Ilıca'ya doğru
çıkıldı. Buradan Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek cere-
yan eden hadiseler hakkında şu malumatı vermiştir:

DAHİLİYE NÂZIRI TÂLAT BEY'E :

Dün gece ordu karargahı ile Erzurum'den Ilıca kariyesine
geldim. Sevgili Erzurum'u, fedakar helkin bir kısmını kan ağlayarak
bıraktım. Hareketimden evvel; ihtiyarları çağırdım. Erzurum'u bırak-
mayacağımızı, son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az za-
man sonra ilk intikem ve sürur dakikalarında da yanlarında buluna-
cağımı hükümetin ve fırkanın namusu üzerine söz verdim.

Öpüştük, ağlaştık ve ayrıldık. Bizden üç saat sonra Rus tay-
yaresihükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat

cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmını sirayet ettiği, onbirinci kolordu dümdarlaşa ayrılırken devairi resmîye'yi telgrafhaneye, kışlalara, emvali metruke olan kiliseye, hastaneye ve büyücek binalara ateş vererek, sevgili Erzurum Moskoflara volkan halinde teslim olunmuş ve maatteessür bu yüzden aheliden bazı mertebe zayıf olduğu işitilmiştir. En karıpte istirdat edeceğimiz bir memlekete böyle umumi ateş vermek taraftarı değildim ve bu ciheti kumandan Paşa da tensip etmişti. Muhacereti de men için çok çalıştı. Çünkü bir metre kar ve tahtes sıfır 20 derecede nisvan ve etfal'in yollarda helâk olacağını, Hasankale muhaceretinde görmüş, kanlı yaşlar dökmüş idim. Fakat Ermeni meselesi dolayısıyla, Ermenilerden son derece tevahhus eden halkın bir kısmı zaptolunamadı. İşte bundan dolayı yollarda büyük bir izdiham ve sefalet baş gösterdi. Muhacirinin seri ve sehil bir suretle Erzincan'a sevki için bütün kuvvetimle çalışıyorum. Bahattin Şakir Bey Tercan'da sevkâyata bakacak, yol güzergâhında ikişer kilometre mesafede memurlar bırakılarak elimden gelen muavenet yapılacaktır. İnşallah ahaliyi az zayıflatma Erzincan'a sevk edeceğiz.

Erzurum'un acı sükutu ile Bitlis ve Trabzon vilayetleri de tehlikeye düştü. Yani Anadolu'yu Şarki'de, dört vilayette üç milyon İslâm, Moskof ayakları tarafından telvis olundu. Üçüncü ordu vecibei namusu karış karış kan dökerek ifa etti. Bugün bile Erzurum ve civarında harp ederek mertçe çekiliyor.

Halil Bey Kolordusu'nun Bağdat'a gitmesinden sonra, ordu askeri önemini kaybetmiş idi... Esasen Sarıkamış muharebesinden sonra teşekkül eden ordu ikmal efradından ibaretti...Yine talimsiz bu asker onüç ay harp etti. Eğer Onuncu Fırka yetişmiş olsaydı, Erzurum

kurtulurdu. Bir kolordu gelseydi, ordu düşmanı toprağımızdan atardı. Erzurum'un fedakar halkı için, şu muavenet deriğ ve üçüncü ordu bu kadar ihmal edilmemeli idi... Bu cüz'i vatana pek çok yazık oldu.

Şimdi tabii bir kolordu değil bir ordu lazımdır. Erzurum'u; ahd-i karibte istirdad olunmaz ve dökülen bu kadar masum ve mazlum kanların intikamı alınmaz ise ervahnı şüheda bize lanet eder. Behusus ordunun mühim bir kısım zabitanı, Erzurum ve civarı halkındandır... Bu cinet bizim için başkaca şayanı ehemmiyet ve dikkettir.

Ordu Erzurum civarında Ilıca tepelerinde, badehu, Yemiköy tepelerinde düşmanı tevkife çalışacak ve inşallah muvaffakta olacaktır. Meşiyet ve mukadderatı memleketi düş-u hamiyetine alan bizler, şimdiden selameti atıyeyi düşünmek mecburiyetindeyiz.

Enver Paşa hazretlerinin Irak seferi hiç te zamanında değildi. Müşarünileyh, avdet buyurup şu, Ana toprağını kurtarmalıdır. Memleket ancak onun, bülent himmetine muntazır ve müftakirdir.

Büyük vatanperver Talat Bey; Erzurum için benim gözyaşlarımı iştirak ediniz... Sizden istirhamım intikamdır. 3 Şubat 1331

Erzurum Valisi

Tahsin (1)

Erzurum, Neron'un yaktığı Roma'ya andırıyordu. Zira, geri çekilmekte olan bütün cephanelikleri, Hükümet konağı gibi büyük binaları ve kışlaları ateşe verdi. Kiremitlik Tebyasının cephanelikleri üç gün, üç gece müdhiş patlamalar ile yandı. Ordu komutanı tarihi ecdad şehrinin yanışını uzaktan ibretle seyredenler arasında bulunuyordu. Aziz Samih Bey de fedakarca çarpışan ama talihin garip cilvesi ile Aşkale'ye doğru ric'at halindeki orduda idi. O da Erzurum'un terkini anlatırken, şunları yazmaktadır : "Erzurum'u terk ve tahliyesi bir zaruret olmuştur. Bu sevgili şehrin bu

bırakılması mecburiyetinin verdiği elem tarif olunamazdı. Müdafaa-
sı deruhte olunan vatandaşları düşmanın kolları arasına atarak ge-
kilmenin utancı çok büyük azaptır. Kolerdu karargahı bu elem ve
azabı çok derin duydu. Tahliye emrini yazan harekât şubesinin
müsvettesini bütün diğer şubelerin amirleri dahi imzalamak arzusunı
gösterdiler. ve imzaladılar. Kolerdu kumandanı bu müsvetteyi gördü-
ğü vakit acı bir gülüş ile dedi ki : Arkadaşlarım benim masumiyeti-
me iştirak, yahut beni masumiyetten kurtarmak için bu müsvetteye
imza koymuşlar. Bu sevgi hislerine teşekkür ederim. Fakat ne kadar
imza konulursa konulsun ordunun sorumlu kumandanı benim. Mes'uli-
yet teveccühü icab ediyor ise, imzaların ehemmiyeti yoktur. Diğer
bir müsvedde yazıp getiriniz. Yeni müsvedde kumandan tarafından
imzalanarak tebliğ olundu. Kolerdular 1/2 Şubat gecesi buldukları
mevzilerde birer artçı bırakarak Tosik, İlica, Tambura, hattına
çekildiler. XI. kolerdu komutanlığına tayin ve şehrin tahliyesi
ile cephaneliklerin berhava edilmesine memur edildi. 1/2 Şubat
gecesi geç vakitlerde ordu karargahı Vali beyle Ğlıca'ya hareket
etti. Tahliye kararı şehirde yayılmış ve ordu karargahının çıkması-
na engel olmak için ahali bazı yerlerde toplanmıştı. Savunma imka-
nı olsa, ölüm pahasına bile kendilerini bırakmayacağımızı vatanse-
ver Erzurumlularda pek âlâ bilirlerdi. Fakat yeis ve ümitsiz bir
tedbir de bir âmil idi. Bırakıp, uzaklaştığımız meskenlerin kapıla-
rında, pencerelerinde görülen ızdıraplı bakış, gözlerden otomobilin
en karanlık köşesine sığındım. (1)

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.378-383

Erzurum Halkı Göç Ediyor

Doğunun güside şehri ve Osmanlının "Anadolu'nun kilidi" olarak nitelediği Erzurum, 1916 yılında girdiği Rus işgalinden tam anlamıyla 1918 yılında çıkabilmiştir. Bu aradaki dönemi halk ka,-
ra günler olarak adlandırmıştır. Gerçekten de önce Rusların tazyi-
kine mağruz kalan yöre halkı, onların çekilmesi ile birlikte bu
defa, fırsattan yararlanarak tarihi emellerini gerçekleştirmek
isteyen Ermenilerin katliamları ile karşı karşıya kaldılar. Rus
ordusu ile Ermeni çetelerinin zulumlerine hedef olan ahali, daha
iç bölgelere doğru göç etmeye başladılar. Böylece Doğu Anadolu'nun
çilekeş halkı Ruslar karşısında üçüncü defa göç olayını yaşamış
oluyordu.

Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Erzincan'ın batısına kadar
düşman işgaline uğramıştı. Bu bölge halkı göçmen olarak daha içe-
rilere doğru göç etmiş bulunuyordu.

Göçlerin yarattığı sefaleti, perişanlığı anlatmaya lüzum
yok. İşgal bölgesinde kalan Türklerin hali daha acıklı idi. Doğuda
Ermeniler intikam almak için her tarafta Türk halkına eziyet edi-
yor, vuruyor, öldürüyorlardı.⁽¹⁾ Bu göç olayı öylesine tesirli olacak-
tır ki, işgalden önce bölgenin en büyük ve en gelişmiş şehirlerin-
den biri olan Erzurum işgalden sonra bir köy haline gelecektir.
Rus istilası önünde doğu illerinden batıya göç eden ahalinin sayı-
sı belli değildir. Fakat yüzbinlerce olduğu muhakkaktır. Bir de
Rus işgali altındaki bölgede Ermeni mezalimine uğrayarak öldürülen-
ler vardırki bunların sayısına tesbit etmek mümkün değildir. Rus
istilası ve işgali sözün tam manasıyla Türkiye için büyük bir

---

1. Sebahattin Selek, Anadolu İhtilali, İstanbul, 1987,C,I,S.22

felaket olmuştur. Bundan ötürüdür ki "Rus-Moskof" adı herbir Türk-Müslümanın nezarında dehşet saçan bir mefhum olmuş ve kalblerinde derin yaralar açmıştır. Bu dehşet eski Rus istilasının bıraktığı tesirler ve acı hatıralarla üç yıl boyunca Türk-İslâm ahali üzerinde bir kabus gibi devam etmiştir. (1)

Erzurum'a giren Ruslar ve onların mağası Ermeniler ilk iş olarak ittihatçı avına giriştiler. İlk etapta yüzotuz kişi göm altına alındı. Bunlardan bazıları Rus komutanlığının talimatı ile Azerbaycan'a ve Sibiryaya'ya nakledildiler. Fakat bu olayda en üzücü taraf da suçsuzlukları herkes tarafından bilinen bazı zevâtın, Tebriz Kapısı civarındaki, kale burcunda idam edilmeleri idi.

Bütün bu olaylar olurken Hükümet, Erzurum'un Rusların eline düşmesini sansür yoluyla önledi. Hiç kimse Erzurum'un kolayca Rusların eline düşeceğine inanmıyordu. Hatta Erzurum'un düşmesi, Liman Von Sanders'in belirttiğine göre saray ve çevresinden de gizlenmişti.

İstanbul'da Bab-ı Ali sürekli göçlere dair telgraflar ile doğudaki durumdan haberdar olmaktadır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Erzurum vilayetine çekilen telgrafta "Erzurum saha-i harp olduğundan bütün efrad-ı İslâmın sevki" isteniyordu. (2) Bu yazışmaların yapıldığı sıralarda zaten halkın muhacereti başlamıştı. Bu arada İstanbul'un doğudaki rus harekâtına tam olarak izleyemediği ve sağlıklı bilgilere sahip olamadığını görülmekteyiz. Zira Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Erzurum Vilayetine çekilen bir başka telgrafta "Hal-i hazırda vilayetin liva ve kazalarından

---

1. Kurat, Türkiye ve Rusya, S.302

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 47/249, C.II

hangilerinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olduğunu ve bu mıntı-
kadaki memurların nerelede bulunmakta olduğunu muvazzahan işarı
(açıkca yapılması)" isteniyordu. (1)

Rusların ve Ermeni çetelerinin ötünden malını, mülkünü bira-
kıp, götürebildiği küçük çaptaki eşyası ile kaçabilen halk Osmanlı
ülkesi içerisinde oldukça geniş bir sahada hicrete başladılar.

Rus İşgaline Uğrayan Bölgelerden Göç Edenlerin Mevdudu

Rusların ve Ermenilerin işgal ettikleri bölge halkına yap-
tıkları zulümler o derece ağırdı ki, yöre halkı yaşlı genç, çoluk
çocuk demeden kış aylarının olumsuz şartlarına rağmen göç etme
yolunu tercih etmişlerdi. Büyük kitleler halinde ve çok geniş bir
alana göç eden bu insanların tam yekununu verebilmek, o günkü şart-
lar düşünülduğünde pek mümkün değildir. Bu sayayı sağlıklı olarak
tesbit edebilmek için Doğu Anadolu bölgesinde enfazla göç hareke-
tine maruz kalan Erzurum'un işgal öncesi ve sonrası nüfus yapısına
kısaca bakmak gerekecektir.

Ancak bu konuda birtakım güçlüklerle karşı karşıya kalmak-
tayız zira Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan halkların toplumsal
ve ekonomik nitelikleri hakkında tarihin hiçbir döneminde kesin
sayılabilecek bir bilgiye sahip olamamışızdır. Çünkü Osmanlı Dev-
leti'nde, vilayetler nüfusu vilayet veya Devlet yıllıklarında yer
almakla beraber, bu rakamlar metodik bir sayıma dayanmamaktadır.
Doğu Anadolu bölgesinde ise göçler, kanunla göçürmeler, bölge be-
galtmaları v.s bu durumu daha da güçleştirmektedir. Dolayısıyla bu
konuda verilen ve verilecek bütün rakamlar ancak tahminlere dayan-
maktadır. (1)

Erzurum, Kanuni devrinden bārefi beylerbeyliği ve eyalet merkezi idi.1882 yılında vilayet merkezi oldu. Erzincan, Bayezid ve Bayburd sancakları ile 21 ilçe ve üç bucak Erzurum vilayetine bağlandı. (1)

1967 Erzurum il yıllığında, Erzurum'un Nüfusu ile ilgili şu bilgi verilmektedir :

"Yakın tarihimizde Birinci Çihan Harbine girildiği sıralarda Erzurum'un nüfusu 100-120 bin kişiydi. Şehrin istirdad edildiği 1918 yılı kayıtlarına göre nüfusunun 17 bine düştüğü görülmektedir."

Başka bir kaynakta ise Erzurum'un nüfusu hakkında şu bilgi bulunmaktadır: "Erzurum vilayetinin baş idare merkezi olan bizzat şehir, Erzurum Ovasının güney-doğu kısmında yer almıştır. Ahalinin sayısı 1914-1918 harbi başında erkek nüfus itibariyle 20.000'e ulaşıyordu; bunlardan yaklaşık 6.000'i Ermeni ve 14.000 kadarı Türk idi. Erzurum kazasının cem'an 169 yerleşme aşanının da (erkek) nüfusu 52.000'e ulaşıyordu. Bunlardan yaklaşık 15.000'i Ermeni, geri kalan ise, yaklaşık 37.000'i Türkler ve Kürdler idi (2)

Bugün 250 bini aşkın nüfusu ile Doğunun bir kültür ve ticaret merkezi olan Erzurum şehrinin 1919 yılındaki durumunu "Milli Mücadelede Erzurum" kitabının yazarı ve o dönem olaylarının tanığı Cevat Dursunoğlu şöyle anlatmaktadır:

"Çocukluğumun en mesut günlerini içinde geçirdiğim ve 1915-1916 kışında tabyalarında döğüştüğüm Erzurum şehri bir enkaz

---

1. Kâmil Erdeha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, 1975, S.47

2. Konukçu, Selçuklulardan günümüze Erzurum, S.661

yığını olmuştı. Savaştan önce 80 bin nüfusu oldukça refahla beğlenen, çarşılarında, pazarlarında kalabalıkta geçilmeyen bu gösterişli sınıır kentinden kocaman bir köy harabesi ortada kalmıştı. Savaş yıllarında on binlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ölmüş, istila öncesinde eli ayağı tutanlar muhacir olmuş, on bin kadar hemşeriyi de Ermeniler çekilirken öldürmüşlerdi. Şehirde kılıç artığı olarak üç dört bin kişi kalmıştı. Bir bu kadar da köylerden buraya göç etmişlerdi. Bu yüzden şehir köyleşmişti.⁽¹⁾

Erzincan, Bayezid ve Bayburd sancakları ile 21 ilçe ve 3 bucağı içine alan Erzurum vilayeti, eldeki resmi bilgileri göre, 52.800 Km² likbir alanı kapsıyordu. Birinci Dünya Savaşı başında vilayet nüfusunun 750 bin, Erzurum şehri nüfusunun ise 40 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline uğrayan Doğu Anadolu bölgesinden, Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerine oldukça azametli bir göç hadisesi meydana gelmiştir. Öyleki Rus istilası ve mütemadi savaşlar sonunda Anadolu'nun Doğu Vilayetleri ahalisinin % 75'i azalmış, Türk-İslâm zümreleri Batı istikametinde göç etmiş, Ermenilerden kimi tehcir edilmiş, kimi Ruslara kaçmıştı. Mamafih Rus işgali altındaki bölgelere Ermeniler geri dönmüşler ve diğer birçok Ermeni de Ruslar tarafından Rus sahasından alınıp oralara yerleştirilmişti. Rus işgali altındaki sahalara yerleşen ve Ruslardan da destek gören Ermeniler, "Türklerden intikam almak" adı altında vahşi saldırılarına başlayınca bölge halkı selameti göç etmekte bulmuştu.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu bölgede meydana gelen göç sonucunda ne kadar bir nüfusun gittiğini kesin sayıları ile

---

1. Cevat Darsunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946, s.25

tesbit etmek oldukça zordur. Ancak bu sayının oldukça kabarık olduğu da muhakkaktır.

I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra, savaş içerisinde göç hareketlerine karışan muhacirlerin istatistiği hâsusunda gerek gazetelerde yazılar yayınlanmaya ve gerekse devlet tarafından çalışmalar yapılmaya başlandı. Bu konuda verilen rakamlarda birbirini tutmamaktadır.

İleri gazetesi'nde yer alan bir yazıda, Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerinin sayısını sekiz yüz bin'den fazla olarak göstermektedir.⁽¹⁾ Vilayat-ı Şarkiye meselesine oldukça geniş yer ayıran İleri gazetesi'nin daha sonraki sayılarında muhacirler konusunda daha ayrıntılı bilgilere rastlamaktayız. Nitekim 10 Nisan 1336/1920 tarihli nüshasında şu bilgiler verilmektedir:

*Harb-i Umumi esnasında Memalik-i Osmaniye'ye iltica edenler:
Trabzon ve hevalisinden (324.826) nüfustur.
Erzurum ve hevalisinden (287.474) nüfustur.
Van hevalisinden (102.808) nüfustur.
Bitlis ve hevalisinden (128.228) nüfustur.⁽²⁾

Bu konuda tanzim edilen istatistikte, daha taferruatlı ve daha net bilgiler bulabilmekteyiz. Bu istatistikteki bilgiler aşağıya çıkarılmıştır.

*Vilayat-ı Şarkiye'den muhaceret eden müslümanların istatistiği tanzim olunmuştur:

Harb-i Umumi esnasında Rus ordularıyla Ermeni çetelerinin tazyikât ve ta'risâtına hedef olarak mesken ve mevkilerini terk etmek mecburiyetinde kalan bedihet müslümanların adedi pek çoktur.

---

1. İleri, 3 Şubat 1336, Numre:745

2. İleri, 10 Nisan 1336, Numre:805

Bunlardan Sivas, Urfa, Diyarbakır, Mamûratü'l Aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehirvilayet ve livâlarına hayatlarını kurtarmak suretiyle iltica ederek hükümetin lütuf ve muavenetini arz-ı iftikar edenlerin meomuu(902.865)'e bâliğ olmuştur." denildikten sonra vilayetlerden göç edenlerin sayısı şu şekilde bildirilmektedir:

Erzurum Muhacirleri :

Resmi istatistikte Erzurum Vilayetinin kabl-el-harb(harb öncesi İslâm nüfusu (704.573) olarak gösterilmektedir. Gördükleri tazyik üzerine Vilayat-ı Saireye muhaceret edenlerin miktarı (443.277)dir. (207.105) nüfus sayı olmuştur.

Bitlis Muhacirleri :

Bitlis vilayetinin İslâm nüfusu harbden mukaddem(önce) (361.615) iken (253.131) müslüman dahil iltica etmiştir.

Trabzon Muhacirleri :

Kabl-el-harb'da (1.100.624) nüfusa malik olan Trabzon vilayetimizden (354.142) kişi iltica etmiştir.

Van Muhacirleri :

Van vilayetinden iltica edenlerden (108.000) kişi mahv olmuş,(100.000) nüfusta elyevm dahil-i vilayette muvakkaten meskun olmakda bulunmuştur. Van'ın istatistiğinde kabl-el-harb nüfus-u İslâmiyesi ise (308.000) olarak mukayyed(kayıtlı) bulunmaktadır.

Erzincan Muhacirleri :

Erzincan livasından sayı olan mültecilerin miktarı (5434)'e baliğ olmaktadır.Liva-i mezkurun İslâm nüfusu(148.672) kişi olmasına nazaran (79.238) nüfus iltica etmiştir."

Bu yerleşim yerlerinden iç bölgelere göç eden ve bu göç

esnasında zayi olan muhacirlerin sayıları verildikten sonra bu bölgelerden göç edenlerin umumi yekunuda şöyle belirtilmektedir:

Umumi Yekun

Mültecilerin muhaceret eylediği beş vilayetin Kabl-el-harb nüfus-u İslâmiyesi(2.633.484) kişi olmasına nazaran, bunlardan (902.865) nefes salimen dahile iltica eylemiş ve elyevm(300.000) kadarı memleketlerine gitmiştir. Elyevm(halen) (627.847) müslüman memleketine avdete hazır bir halde bulunmaktadır. Umumi zayıat ise tamam(801.166) bedihetten ibarettir. Bu rakamların fecâati karşısında dilhun olmamak kabil mi ?(1)

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi, işgale uğrayan bölgelerin ahalisi, asırlardan beri yaşadıkları yerlerini yurtlarını bırakarak büyük kabileler halinde göç etmişlerdir. Bu göç Doğu Anadolu insanının gönlünde ve kafasında unutulmaz izler bırakmıştır. Özellikle Ruslar ve onların koruyuculuğu altında, Türklere kinlerini kusan Ermeniler Türk milletinin hafızasına ebedi düşmanlar olarak bir daha çıkmamak üzere kazanmıştır.

Doğu Anadolu'dan yoğun bir şekilde göç olmasına karşılık bu bölgeler boş kalmamıştır. Zira Türklerin boşalttıkları mahallelere Ermeniler yerleşiyorlardı. Böylece ilemi de öne sürcekleri iddiaları için bir dayanak noktası bulabileceklerini düşünüyorlardı.

Göç Edilen Bölgeler ve Muhacirlerin Durumu

Buldukları bölgelerin işgale maruz kalması üzerine bölge halkı yerlerini terk ederek göç etmeye başlamışlardı. Ancak bu göç hareketleri belli bir plana göre değil, daha ziyade henüz işgale uğramamış, halkın kendiniemin hissedebileceği ve o günkü şartlar

içerisinde gidilebilecek bölgeler tercih edilmişti. Osmanlı Devleti'nin kendisini e sırada savaşın gidışatına kaptırması, o dönem için muhacirin meselesi ile fazla alakader olmasını engellemiştir. Muhacir meselesi ise devletin yoğun olarak ilgilenmeye bağlaması ancak I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile mümkün olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte harekete geçen Osmanlı Hükümeti öncelikle muhacirlerin göç ettikleri bölgeler ve sayıları üzerinde durmuştur. Bunlara öğrenmek için de ilgili yerlerle haberleşmeye girişmiştir. Bu gayeyle Bitlis ve Erzurum vilayetlerine çekilen telgrafta" Vilayet halkından dahile iltica edebilen ahalinin miktarının bildirilmesi" istenmiştir. (1) Yine aynı amaçla çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgraflarda" Vilayet/liva dahilinde ve merkez sancağıyla diğer sancaklardaki mültecilerin ne mikdarı Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Van ahalisinden bulunduğu bilinmesinde ihtiyaç hasıl olduğundan iş bu mültecilerin zikr olunan vilayetlerden hangilerinde olduklarının ayrı ayrı sancak itibariyle acilen işarı ehemmiyetle" isteniyordu. (2)

Gerek doğudan batıya uzanan yollar üzerinde bir kavşak noktası olması, gerekse henüz işgale uğramamış olması gibi nedenler Sivas'ın yoğun bir şekilde muhacir akınına uğramasına sebebiyet vermiştir. Oldukça geniş bir sahada meydana gelen bu göç hareketlerinde Sivas'ın yanısıra, ağırlıklı olarak gidilen bölgelerin başında Orta Anadolu (Tokat, Yozgat, Kayseri) ile Adana gelmektedir.

Sivas'a gelen muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için mahalli yöneticiler büyük gayret göstermişlerdir. Bu

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR 65/111

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR 83/120, DH-SFR 83/121

muhacirlerin yiyecek ihtiyaçları askeriyyeden karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bir müddet sonra bu da mümkün olmayınca"mülteciler ile Darü'l-Eytamdaki çocuklara eskisi gibi askeriyyeden yemek verilmediğinden başka suretle de ihtiyaç karşılanmazsa ehven şiatla hariçten zehair mübayaatına ve gelecek mültecilerin en muhtaçlarının iaşelerinin karşılanması"yoluna gidilmişti. (1)

Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen Sivas'ın imkanları ile gelen muhacirlerin hepsinin ihtiyaçlarına cevap vermesi mümkün olamamıştır. Bunun üzerine Sivas'ta bulunan mültecilerin bir miktarının diğer bölgelere gönderilmesi gündeme gelmişti. Bunun ilk uygulamasıda Van'dan gelen mültecilerin Malatya'dan Sivas'a, Erzurum'dan gelenlerin de Sivas'tan Malatya'ya gönderilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. (2) Bu tedbirler alınırken bir taraftanda muhacirlerin yerleştirilebileceği uygun vilayetlerin araştırılması yapılıyordu. Nitekim bu amaçla Ankara Vilayetine çekilen bir telgrafta; "Harp sahasına yakınlığı hesabıyla heryerden ziyade Sivas Vilayetine mülteci Vürud etmiş ve bunlardan otumlesinin vilayet-i mezkure dahilinde iskan ve iaşelerine oraca müsait ve imkan bulunmamış olduğundan Ankara dahilinde daha ne kadar mülteci iskanı kâbil olabileceğine dair iera edilmekte olan tahkikata devam olunmakla beraber hal ve vaziyete iâşe nokta-i nazarından Sivas'tan daha müsait mevkide bulunan vilayette mezkur mahallere de gönderilecek mültecilerin kabul ve iskanları zaruri bulunmaktadır." deniyordu. (3) Sonuçta Osmanlı Hükümeti fazla kalan Türk mültecilerin, Kürtlere tahsis edilen bölgelerde iskanı zaruri olduğundan

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH-ŞFR, 85/9

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH-ŞFR, 64/5

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dh-ŞFR, 66/129

bunların Kastamonu, Konya ve Mamûratü'l-Aziz vilayetleriyle Niğde sancığına sevk edilmelerini Sivas Valiliğine bildiriyordu. (1) Aynı tarihte adı geçen vilayetlere çekilen bir başka telgrafta, Sivas'tan gönderilecek mültecilerin kabul ve iskanlarıyla miktarlarının bildirilmesi isteniyordu.

Muhacirlerin yoğun olarak göç ettikleri bölgelerden bir tanesinde Mamûratü'l-Aziz (Elazığ) Vilayeti idi. Harb bölgesinden gelen müslüman muhacirlerin iskan ve iâşe masraflarıyla tohumluk zaire bedelleri muhacirin tahsisatında karşılanmakta idi. (2) Ayrıca diğer harcamalarda kullanılmak üzere Vilayat-ı Şarkiye için Maliye Nezaretinden özel bir memurla gerektiği kadar para gönderilmişti. (3)

Sivas'ta olduğu gibi Mamûratü'l-Aziz Vilayetinde de fazla miktarda muhacir yığılması olması üzerine bunların başka bölgelere gönderilmesi yoluna gidilmişti. Bu muhacirlerden Türk mültecilerin Urfa, Zor, Maraş ve Ayıntab, Kürt mültecilerinde Kayseri, Yozgat, Ankara ve Çanık bölgelerine gönderilmesi sağlanmıştı. (4) Bununla da yetinilmeyerek burada bulunan muhacirlerin daha batıda bulunan bölgelere gönderilmesi düşünülmüş, Mamûratü'l-Aziz ve Diyarbakir Vilayetleri ile Urfa livasında bulunan iki yüz bin mülteçiden otuz bin kişinin Hamidabad ve Burdur'a nakholunmaları ve bir kısmında Tekeve Menteg'e gönderilmeleri hakkında Konya Vilayetinden görüşte bulunabilmesi istenmişti. (5)

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DM-ŞFR, 66/74-75
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DM-ŞFR, 56/388
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DM-ŞFR, 98/124
4. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DM-ŞFR, 64/93
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DM-ŞFR, 77/10

Adana Vilayeti de muhacir akinına uğrayan illerimiz arasında idi. Adana'nın nüfus yapısı incelenipte bu muhacirlere de dikkat çekiliyordu. Mëndros Ateşkes Antlaşmasının imzalanıp ordumuzun o bölgeden çekilmesi üzerine Adana'da işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalıyordu. Bu tehlikeyi önlemek üzere Adana ileri gelenleri bir makale yayınladılar. O zamanki gazetelerin "Feryaahname" diye vasıflandırdıkları bu makale evvela nüfus meselesini ele almakta idi. Burada deniliyordu ki "nüfus kayıtlarına göre 400.000 den fazla olan (İslâm nüfusu 426.000, Hıristiyan nüfusu 64.000) Adana Vilayeti ahalisinin onda dokuzu Türk olduğu gibi bunun yarısına yakın bir sayıda göçebe bir halde yaşayan nüfusa geçmemiş Türk aşiretlerini de hesaba katmamız ve bunlardan başka son zamanlarda Adana Vilayetine ilhak edilen Antakya, Beylân ve İskenderun havalisinin yüzbinlerce halis Türkleri ile hal-i hazırda Sivas ve Erzurum taraflarından buraya sığınan muhacirleri unutmamamız icab eder." (1)

Adana'da bulunan muhacirlerin tüketici konumundan üretici konumuna geçirilmeleri ve kendi ihtiyaçlarına karşılayabilmeleri amacıyla birtakım tedbirler düşünülmüştü. Bu tedbirler arasında muhacirlerin tarımla uğraşmaları konusu başta geliyordu. Bu hususta hükümetten istenen yardıma verilen cevapta "Adana'da bulunan muhacirlerin ziraat yapabilmeleri için istenen 300 bin liranın tahsisine imkan olmadığından bahisle, vilayet dahilinde ne kadar muhacir ve mülteci bulunduğu ve bunların kaç dönüm araziyi ekip biçebileceklerinin bildirilmesi" isteniyordu. (2) Buna rağmen

1. M. Tayyib Gökbiçgin, Milli Mücadele Başlıarken, Ankara, 1959, S. 25

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 79/71

Adana'da bulunan muhacirlerin ziraat yapmak suretiyle geçinmelerini temin ettikleri anlaşılmaktadır.

Adana'nın Osmaniye kazasına da Erzurum ve havalisinden gelen muhacirler yerleştirilmişti. Bu muhacirlerin sefil olmaması için de "Erzurum ve havalisi mültecilerinden Osmaniye kazasına gelecek bîkes(kimsesiz) efrad-ı askeriye ailelerine sefaletten korumaları için nüfus başına yevmiye on kuruş hesabıyla tahsisat-ı maasın derhal ödenmesi ve bir suret-i tahsisin dördüncü ordu kumandanlığına verilmesi" istendikten sonra "gelecekler kimlerdir, nereden ve ne vakit geleceklerdir. sarâhaten inbası(açıkça bildirilmesi) tenbih ediliyordu. (1)

Urfa'ya giden Erzurum mültecileri ise durumlarının vahametini, sadarete ve nezarete yazdıkları telgraflar ile duyurmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Erzurum muhacirlerinin durumlarının iyileştirilmesi hususunda Aşayir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Urfa mutasarrıflığına çekilen telgrafta şöyle deniliyordu: "Livanızdaki Erzurum mültecilerinin iskan ve işe edilmemek yüzünden düçar oldukları sefaletin tahammül-fersa(tahammülü yıpratıcı) bir dereceye geldiği, Erzurum muhacirlerinin mukaddeme (daha önce) ve bu defa dahi sadarete, nezarete keşide(çektikleri) oldukları telgrafnameler mündeciratından(içindekiler) anlaşılmaktadır. Mültecilerin teşri-i iskan (iskana dair kanunlar) ve işeleri hakkındaki evamir(emirler) ve tebligat-ı mukaddeme rağmen bunların henüz açıkda ve perişan suretde bırakılmasına müsaade verilmesi caiz olamayacağından derhal iskan ve işeleriyle neticesinin sarâhaten inbası." (2) Ayrıca Urfa'daki mülteci çocuklarıyla

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 71/214

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 76/243-42

kadınların kişilik işlerini temin etmek üzere zahire mabeynası yoluna gidilmişti. (1)

Erzurum muhacirleri, Urfa merkez kazası dışında Akpınar ve Harran bölgelerine de yerleştirilmişlerdi. (2)

Sefalet ve perişanlık içerisinde bulunan bir başka muhacir grubu da Antep'te bulunmaktadır. İçerisinde buldukları olumsuz şartları Sadaret makamına bildiren Erzurum muhacirleri, kendileri ile ilgilenilmesini sağlamışlardır. Ayıntab erkanı ile Erzurum muhacirlerinin birlikte başvuruları üzerine hükümet tarafından Ayıntab Mutasarrıflığına gönderilen yazıda "işleri temin edilemediğinden dolayı sefalette kaldıklarından bahisle Ayıntab'ın Harran karyesindeki Erzurum muhacirleri ve Ayıntab erkana tarafından Sadaret makamına çekilen telgraf üzerine yardıma muhtaç olanlara acilen yardım yapılması ve diğer meselelerinde acilen bildirilmesi" isteniyordu. (3)

Muhacirlerin göç hareketleri daha ziyade Anadolu sınırları içerisinde gerçekleşmekte olmasına rağmen, Anadolu dışındaki bazı bölgelerde muhacirlerin yerleştiklerini görmekteyiz. Bu bölgelerin başında Halep ve Musul Vilayetleri gelmektedir. Vilayet dahilinde bulunan mültecilerin durumlarını soran Musul vilayeti- nin bir yazısına, İskan-ı aşayır ve Muhacirin Müdüriyetinin verdiği cevapta "Türk mültecilerin vilayet dahilinde munasip bir yerde iskanları, Kürtlerin ise Anadolu'da iskan edilmek üzere sevk edilmeleri" isteniyordu. (4)

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 77/138
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 86/236
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, 96/254
4. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, 63/273

Bu bölgeler dışında başkent İstanbul'da muhacir akınından payını fazlasıyla almıştı. Payitaht'a sadece doğu bölgesinden değil, Anadolu'nun hemen her köşesinden yoğun bir şekilde göç yaşanmıştı. İstanbul'da bulunan bu muhacirlerin durumları da diğer yerlerdeki muhacirlerin durumlarından farklı değildi. Bu insanların ızdırıp verici vaziyetleri bir gazete yazısında göyme tasvir edilmektedir:

"Her biri kalbinde bir evlat acısı, bir han u man kederi, uzun ve sevk-i meçhul bir gurbet elemi taşıyarak payitahtın mabedlerine, viran evlerine, medreselerine ve kışlalarına sığınan mazlum Anadolu muhacirlerini, bu acıklı misafirlerini İstanbul bağrına basmak, göz yaşlarını kurutmak vazifesiyle mükelleftir. Bayram üstü çolunun çocuğunun saadeti endişesiyle içi titreyerek garşılara dökülen müslümanlar, bir taraftan cami avlularında kuru hasırlar üstünde boynu bükülen öksüz çocuklarını, garib yavrularının hüznü önünde için için ağlayan Anadolu insanlarını ve bir zamanlar vatanlarındaki mesud bayramları düşünen ihtiyarları, inleyen hastaları unutmamalı. Biraz da onları sevindirecek bu şevkat ve yardımın ind-Allah'da ne büyük ecr olavağını düşünmelidir. Muhacirlerimizi unutmayalım; ve bayramdaki fuzuli sarfiyatımızın yarısını olsun onlara verelim. Bu milli, dini, vatani, insani bir vazifedir. Vazifemizi ifa edelim. (1)

Gerek işgalciherin önünden kaçarcasına çekilme nedeniyle yanlarına fazla birşey alamamalarına, gerekse devletin ilgisizliği muhacirleri oldukça güç durumda bırakmıştı. Öyleki verilen bir fetva ile bu muhacirlere zekat ve sadaka-i fitr verilebileceği dahi

kararlaştırılmıştı. (1) Bütün bunlara ilave olarak göç edilen bölgelerin durumlarında elverişli olmaması bu insanların ızdıraplarını ziyadesiyle arttırmakta idi. Bu olumsuz şartlar nedeniyledir ki, göç eden aileler içerisinde bir veya birkaç ferdini yollarda veya göç edilen mahallelerde bırakmayan hemen hiç yoktur.

Sonuç olarak Erzurum muhacirlerinin göçler sonucunda, Antep, Mamuratü'l-Aziz, Sivas, Tokat, Aydın, Diyarbakır, Kayseri, Adana, Edirne, Konya, Kastamonu, Musul, Halep, Ankara Vilayetleri ile Canik, Çatalca, Zor, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Kala-i Sultaniye, Maraş, Bolu, Urfa ve Niğde livalarına gittikleri ve bu bölgelerde iskan edildiklerini söyleyebiliriz. Şüphesiz bu bölgeler dışında muhacirlerin küçük gruplar halinde yerleştikleri bölgelerde mevcuttur. Ancak Osmanlı Devleti'nin idari yapılanması gözönüne alındığında saydığımız yerlerin ne kadar geniş bir alanı içerisine aldığı daha iyi anlaşılabilir.

Muhacirin Müdüriyetinin Çalışmaları

Muhacirin idaresi 1328(1912) yılında teşkil edilmiştir. Bu idarenin teşkili ve vazifelerine dair bir de talimâtname negredilmiştir. (2)

Bu talimâtnamenin 1. maddesine göre: "Dahiliye Nezaret-i Celilesi şubâtından bulunan muhacirin idaresi bir müdir-i umumi, bir müfettiş, bir mümeyyiz ve muhâsebât, bir istatistik, bir evrak ve dosya memurlarıyla birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü sınıflardan dört kâtibden ve bir sevk baş memuruyla iki sevk memurundan

---

1. Tasvir-i Efkâr, 4 Haziran 1336

2. Muhacirin İdaresi Talimatname-i Dahilisi, İstanbul Matbaa-i Amire, 1328/1912, S.1

mürekkebdir."

Muhacirin idaresinin vazifeleri ise şöyledir :Muhacirinin iskân ve iagesi için her sene verilecek tahsisâtın merkez ile muhacirin iskân edilecek vilayetler ve elviye-i gayri mülhakaya, ihtiyaç tespitinde tahsis edilecek paranın kullanımının kontrol edilmesi, yapılacak bütün iskân muamelelerinin takip ve teftişi, bu hususta istatistikler düzenlenmesi, hazineye ait ve diğer bir kısım toprakların iskân edilecek kişilere dağıtılarak, bu gibi yerlerin işe yarayacak hale getirilmesi, iskân edilecek kişilere altı sene müddetle iktisaden muafiyetler tanınması, vilayetlerde bulunan memurlarla bu hususda haberleşme sağlanması, muhacirlerden İstanbul'a gelip, durumu iyi olmayanların geçici iskânlarının sağlanıp, iageselerinin temini, iskân edilecek bölgelere sevkleri ve yerleştirilmeleri, muhacirinin otel, sandal ve vapur ücretlerinin karşılanması v.b. (1)

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin çalışmaları : Muhacirin müdüriyetinin yapısında ve vazifelerinde, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle büyük değişikliklerin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü Balkan Savaşı sırasında gelen muhacirler, I. Dünya Savaşıyla ortaya çıkan muhacirlerden sayıca daha az ve iskân mantıkları daha sınırlıdır. Oysa I. Dünya Savaşını müteakip iki tip muhacirin ortaya çıktığı görülmektedir: 1. Savaş dolayısıyla yerlerini terketmek zorunda kalan Türk muhacirler, 2. savaş sırasındaki faaliyetlerinden dolayı tehkir edilen Rum ve Ermeni muhacirleri.

Muhacirin Müdüriyeti dönen muhacirlerin meseleleriyle Dahiliye Nezaretinin kontrolü ve bilgisi altında ilgilenmektedir. Muhacirin İdaresi, yapılan işlerin umum kontrolünü sağlamak için de, Anadolu'ya muhtelif heyitler göndermektedir. Bu heyetler muhacirinin durumunu tetkik ederek gerekli tedbirleri almaktadır.

Muhacirlere Yapılan Yardımlar :

Muhacirlere en büyük İskan-ı Aşayır ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yapılmıştı. Bunun dışında da muhacirlere, sınırlı da olsa yardımlar yapılmıştı. Bu yardım ve desteği sağlayanlardan birisi de kardeş Azerbaycan idi.

Azerbaycan'da, Bak Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harbzedelere yardım şubesi, ilk önce Batum ve Kars'daki müslümanlara el uzatmıştı. Bu kmek teşkilati, Bak'den görevlendirilen kimse-ler tarafından faaliyete geçmiş ve yeni işgal edilmiş olan Erzurum'da da şube açmıştır. Oltu, Tavuskerd, Kars, Kağızman, Horasan v.s. yerlerde kmekiler maddi ve manevi yardımda bulunarak, oldukça kötü Őartlarda yaşayan ahlinin gönlünü aldılar. Erzurum'da, ihtiyaın miktarını öğrenmek için General Mayor Han Talinski ve İlyasov buraya geldiler. Erzurum'da 16.000 ihtiyaç sahibi tesbit edildi. Bu rakama köyler ve kazaları da dahil olmalıdır. Doğu'daki Amerikalılar gibi acilen un dağıtımı yapılması gereğini duydular ve Bak'ye talimat verdiler.

Kardağ kmeği'nin 1917 yılı sonlarına doğru alışmaları Ermeni militanlarca engellenmeye başladı. Rusların yöreden çekilme kararı almaları sonrası Ermeni tehdidi daha da artmıştır. Seyidov'un faaliyetleri Erzurum'lularca takdir edilmiş ve bir ara toplu öldürmelerde karęı çıkmıştır. Yzb. İvan Pişyat, "Seyidov ile

Yermolov'un öldürülmüş olmalarından korkuyorum" ifadesinde bu kömekçinin, Ermeni katiller tarafından ortadan kaldırılması şüphesi ağırlık kazanmaktadır. (1)

Doğu meselesi ile sürekli ilgilenen ve Erzurum'da açtığı konsolosluk ile bu meseleye verdiği önemi gösteren Amerika Birleşik Devletleri'de muhacirlere yardımlarda bulunmuşlardır. Meydana getirilen heyet-i muavenet vasıtasıyla yapılan yardımlar • çünkü değerlerle fazla bir yekün tutmuyordu.

Acil olarak un dağıtımını yapan heyet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne birkaç kez toplu bağışlarda da bulunmuştur. Basına da yansıyan heyetin bu faaliyeti hakkında bir gazete yazısında şu bilgi verilmektedir:

"Şen defa olarak İstanbul'daki muhacirine tevzi edilmek üzere Amerika Şark-i Karib muavenet heyeti tarafından Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi emrine 22 sandık süt, hülasesi 10 çuval un, 1 sandık mum, 2.500 kilo fasulye ifa edilmiştir." (2)

Ayrıca İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Erzurum Vilayetine çekilen telgrafta, Erzurum'daki muhtaç ahali için Amerika İaşe Heyetince Trabzon'da tesellüm edilecek zehaire aid muamelenin hızlandırıldığı bildiriliyordu. (3)

Erzurum'a giden bu heyet orada oldukça parlak törenlerle karşılanmıştı. (4) Kazım Karabekir Paşa'da, 15. Kolordu Komutanlığı göreviyle Erzurum'a gelirken Zigana'da rastladığı bu heyet hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir :

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.386-387

2. İleri, 1 Ağustos 1336, Numro: 913

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 100/97

4. İleri, 22 Teşrin-i Evvel, 1335, Numro : 640

"...İki Amerikalı gıya a halka un dağıtmak üzere birkaç gün evvel Erzurum'a gitmişlerdi. Bunlara belediyelerden yerli halılar da hediye ettirmiştim. Bunlara Zigana'dan inerken rast-gelmiştim. Otomobilleri bozulmuş, benzinleri kalmamış. Yardım ettirdim, benzin verdim. İkram da ettim. Yanlarında bir rum tercüman vardı. Bana da halka yardım edeceklerini vaadettiler. Maatteessüf ne bunlardan ve ne de devam eden bu gibi bol vaadden, diğerlerinden halkımız bir lokma ekmek almadı. Bir çok hediyeler de caba gitti."⁽¹⁾

---

1. Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988, s.19

I I . B Ö L Ü M

K U R T U L U Ş V E S O N R A S I

A- KURTULUŞA DOĞRU

1917 Yılında Osmanlı Devleti'nin Durumu :

Harbin üçüncü yılı içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu iyi değildi, İmparatorluğun mali ve iktisadi bünyesi sarsılmış, istihsal çok azalmıştı. Buna ilaveten ulaştırma işlerinin yetersizliğide halk ve ordunun beslenmesini güçleştirmişti. (1) Mustafa Kemal Paşa, Talat, Cemal ve Enver Paşalara Halép'ten gönderdiği 20 Eylül 1917 tarihli raporunda özet olarak şöyle demektedir :

"Memleketin mukaddert-ı Umumiyesini idarede sorumlu ve methaldar olan zat, devletlerinin ifadelerini hiç bir karamsarlığa ve telaşa hamletmeyerek soğukkanlılıkla ve ciddiyetle telakki edeceklerine itimadım, düşüncelerimi ihata edebildiğim en geniş ölçüde tasvire sebep olmuştur."

Bu rapor bu şekilde başlıyor ve memleketin kaderi ile ilgili çeşitli meselelere dokunan uzun açıklamalardan sonra :

"İşte benim düşüncelerim bundan ibarettir. Bulduğumuz mevki sebebiyle bunları tasvir etmekle vicdanım üzerindeki yükü atmış olduğuma inanıyorum." cümleleri ile sona eriyordu.

Raporda cesaretle ve açıkca ortaya konan acı gerçeklerin özü şudur :

Halk ile idare arasındaki bağlar sarsılmıştır. Memleket umumi bir anarşiye sürüklenmektedir. Umumi hayat her köşede ve belde de esasından çürümektedir.

Mülki idare tam bir aciz halindedir. Halkın bu idareye karşı nefreti gittikçe artmaktadır. Zabıta kuvveti pek zayıf ve

yetersizdir. Memurlar, rüşvet, vurgunculuk ve suistimal yapmak-
tadırlar. Adliye işlememektedir.

İşe işleri, ticaret ve iktisadiyat müthiş bir suretle çök-
meye başlamıştır. Paraya karşı ne memurda ve ne de halk da emniyet
kalmıştır.

Her taraftan çürüyen muazzam saltanat binasının bir gün
dahilen birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimali, karşısında
bulduğumuz en büyük tehlikedir.

"Ordu harbin başlangıcına nisbetle fevkaledede zayıftır. Bir-
çok orduların mevcudu lazım olan miktarın beşte biri kadardır.
Memleketin insan kaynağı, noksanı tamamlamaya muktedir değildir.
Hatta 7. Ordu gibi bütün memleket içinde ikmal ve takviyesine ça-
lışılan yegâne orduyu dahi, düşmana bir tek kurşun atmadan, kuvvet
li tutmaya imkan bulamıyoruz.

Umumi tükete misal olmak üzere arz edeyim ki cihanın en
müskül işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gön-
derilen 59. fırkanın yüzde ellisi, ayakta durmaya mecalsiz zayıf-
lardan ibaret olduğundan tefrik edilmiş ve sağlam kalan erat 17-20
yaşındaki gelişmemiş çocuklarla 45-55 yaşındaki işe yaramazlardan
ibaret kalmıştır. Diğer en iyi fırkaların taburları da İstanbul'da
bin mevcutla hareket ve en kuvvetlisi 500 mevcutla Halep'e gele-
bilmişlerdir"

-Müttefiklerimizin askeri zaferlerle düşmanlarımızın sulha
meobur etmeleri artık bahis konusu değildir. Almanların askeri tu-
tumları "Geliniz bizi mağlup ediniz." esasına bağlanmıştır.

-Düşmanlarımızın birbirlerinden ayrılmayacakları

anlaşılmıştır. Düşman halkın sefalet ve mağlubiyeti bizimkilerden daha azdır. Neticeden emin oldukları için düşmanlarımız harbe dayanabileceklerdir.

- Bundan dolayı harb daha çok devam edecektir. Harbi sona erdirmek bizim partinin elinde değildir. (1)

Bolşevik İhtilali

1917'de, Erzurum kara günlerinin ikinci yılına hazırlanıyordu. Şehirde sosyal hayat devam etmekte ve Ruslar da kendilerinden emin vaziyette görevlerini yürütmekteydiler. Ancak, onlarla birlikte Erzurum'a gelen Ermeniler, Türklere karşı menfi tutumlarını açıktan açığa belli etmekte ve korunmasız halkı veya köylüleri insanlık dışı hareketler ile her fırsatta ezmeğe gayret ediyorlardı. Ordudaki Ermeni askerler de, mensup oldukları yerin haysiyetine yakışmayacak hareketlerde bulunuyorlar ve gizlilik içinde zavallı insanlara ölüm yağdırıyorlardı. Rus komutanlar Ermenilerin bu hareketlerini öğrendikten sonra cezalandırma yoluna gitti işler de, Ermenilerin gizli nefretine sebep oldular. İşte bu sıralarda, Rusya'dan gelen haberler cepheyi ve Erzurum'u tedirginlik havasına itti. Moskova ve Saint Petersburg'da çarlığa karşı ayaklanma meydana gelmiş ve Bolşevikler duruma hakim olmuşlardı. Ekim 1917 ihtilali, Rusya'yı kökünden sarstı. Bu siyasi inkılabın tesirleri, cebhedeki ordulara da yayıldı. Trans-Kafkas cephesinde koca bir buz dağını andıran Gal. Yudenic komutasındaki ordu sıcaak denizlere düşmüş aysbergi andırıyordu. Asker uzun zamandır anavatanından ayrı idi ve bir bakıma iyice savaştan bıkmıştı. Komuta

---

1. Selek, Anadolu İhtilali, C.1, S.16-17

zincirinin bozulması ile cepyedeki asker firarlarında gittikçe çoğaldı. Lenin'in propagandası ile asker savaşa son vermeye başladı.⁽¹⁾

Sovyet hükümeti 26 Kasım 1917 tarihinde Alman orduları Şark Cephesi komutanlığına müracaatla, derhal bir mütareke akdini istedi. Bu isteğin kabulü üzerine 2 Aralık'da başlayan müzakereler sonunda 4 Aralık 1917 tarihinde cephenin bu kısmında olmak üzere bir mütareke akdedildi. Müzakereler geliştirilerek nihayet 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk şehrinde, Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye bir taraftan, diğer taraftanda Rusya arasında mütareke akdedildi.⁽²⁾

Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)

Brest-Litovsk'da varılan anlaşma gereğince Türkiye ile Rusya arasındaki harp haline fiilen nihayet vermek ve Kafkas cephesindeki mütareke ahkâmını tayin ve tesbit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu maksatla Rusların işgali altında bulunan Erzincan şehrinde Türk ve Rus murahhasları karşılaştılar.

Uzun boylu müzakerelere lüzum kalmadan 18 Aralık 1917 tarihinde 14 maddelik bir mütareke vesikası imzalandı. Bununla, 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus harbine son verilmiş oldu.

Erzincan mütarekesini akdi münasebetiyle, Anadolu'da Türk makamları ile ilk defa Rus-Bolşevik makamları ile temasa geçmişlerdi. Bu uzlaşma gereğince : Her iki taraflın kuvvetleri arasında tarafsız bir saha bırakılmak üzere bir sınır çizgisi (demarkasyon hattı) tesbit edilecekti.

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.687

2. Kurat, Türkiye ve Rusya, S.332

B- I. DÜNYA SAVAŞINDA ERZURUM'DAKİ ERMENİLER

Rus İsgalindeki Erzurum'da Ermeniler

Anadolu'da, Osmanlı-Rus savaşını Brest-Litovsk ve Erzincan görüşmeleri ile son verildi. Sözleşme gereği 1877-1878 sınırına kadar olan saha boşaltılacaktı. Ruslar buna uydukları halde, Ermeniler çeteler vücuda getirerek, Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış yöreleri kan gölü haline çevirdiler. (1)

1917 ihtilalinden sonra Rus ordusunda "milli birlikler" teşkili edilmeye gidilince, Ermeni ve gürcüler de hemen kendi "milli birlikleri" teşkiline giriştiler. Az sonra Ermeni ve Gürcü taburları meydana geldi. Rus ordusunun dağılma ve çözülme hareketi arttığı nisbette, Ermeni ve Gürcü kıtalarının teşkili hızlaştı.

Erzincan Mütarekesini müteakip (18 Aralık 1918) cepheden çekilip giden Rus birliklerinin yerine ekseriyatla Ermeni birlikleri almağa başlamışlardı. Bir de iç asayişini korumak bahanesiyle bir Ermeni milis teşkilatı da kurulmuştu. Mahalli organlara Rus askeri makamları tarafından Ermeni memurlar tayin ediliyorlardı. Şehir ve kasabalarda idare tamamiyle Ermenilerin eline verilmişti. Bu suretle Rus kuvvetlerinin Brest-Litovsk muayedesine göre, Doğu Anadolu'dan çekilmeleri sonunda bu sahada bir "Ermeni Devleti"nin kurulması için bütün hazırlıklar yapılmış gibiydi. Rus istilası önünde zaten İslâm ahalinin bir kısmı Batı'ya hicret etmişti, fakat yine de oradaki ahalinin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk idi. Ruslardan kaçmayan Kürt aşiretleri ise dağlara sığınmışlardı. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler Rus askerleri daha tamamen çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve buraların Türklere iadesine mani olmayı tasarlamışlardı.

Ermeniler bu defa vakti ile Türkler tarafından maruz kaldıkları baskılar ve bilhassa 1915'de yapılan tehcir ve iddia ettikleri "Skatliam"ların öcünü almak maksadıyla, Rus işgal bölgelerindeki Müslüman ahaliye karşı imha hareketine giriştiler. O sıralarda hüküm süren karışık durum ve Rus kuvvetlerinin çekilişlerinden istifade ederek Ermeni ve Hıristiyan köylerine Kürtler tarafından yapılan baskınlar bahane edilerek, Müslüman köyleri Ermeniler tarafından tahribata uğramakta ve köy halkı öldürülmekte idi. Üstelik çekilip gitmekte olan bazı Rus kitalarında Ermenilerle birlik olup Türk köy ve kasabalarını yağma etmekte ve ahaliyi öldürmekte idiler. Bu suretle Rus işgali altındaki sahada Müslüman-Türk ahalinin can ve mal emniyeti kalmamıştı. Ermeni çeteleri disiplinsiz Rus askerlerinin taşkınlıklarına karşı koyacak bir Rus askeri idaresi de mevcut değildi. (1)

1917'de Rusya'da çıkan ihtilal üzerine Rus Kafkas ordusunun doğu illerimizi boğaltırken ve bundan sonra Türk ordusu buralara girinceye kadar (1918 Şubat ve Mart ayları) Ermenilerin doğu illerimizde yaptıkları büyük öldürme hareketi o kadar geniş ölçüde ve zalimce olmuştu ki, istilaya uğramış olan bu illerimizde zarar görmeyen hiçbir kasaba ve köy kalmamıştı.

Ermeniler bu bölgeyi, Büyük Ermenistan yapabilmek için Türk ve İslâm nüfusundan tamamen kurtarmak maksadını gütmüşlerdi. Bu bölgede Ermeniler tarafından öldürülen müslüman sayısının bir milyon kadar olduğunu, Osmanlı Hükümeti, Paris Barış Konferansına vermiş olduğu muhtıradan resmen bildirmişti. (2)

---

1. Kurat, Türkiye ve Rusya, S.461

2. Türk İstiklal Harbi, C.III, S.8

Kurtuluş Öncesi Ermeni Zulümleri

XVI.yy.'da Şah İsmail tarafından tahrip edilen Erzurum, 1918 başlarında da tekrar büyük katliama sahne oldu. Bu, Ermenistan hayalleri yıkılmış olan Alb. Morel, Dr.Azaryev ve Antranik'in emirleri ile meydana gelmiştir. I. Kafkas kolordusu Mart 1918'in ilk haftasında Erzurum Ovası'na inebilmişti. Rüşdi Bey, merkezden, Halil Bey'de Haydari Boğaza istikametinde Dersim Milikileri ile harekete geçmiş ve Ermeni çetelerinin geri atmışlardı. Bu karışık zamanda Ermeniler Ova köylerini kamilen yakmışlar ve 11 Mart gecesi de Erzurum'da son mel'ânetlerini sergilemişlerdir. Birinci Kafkas kolordusu birlikleri 12 Mart günü Erzurum harekâtını başlatılar ve mücadele daha ziyade Ardehan/Kavak, İstanbul ve Harput kapılarında yoğunlaştırmıştır.

Ermeniler aynı gün Erzurum'u terk ederek Hasankale'ye doğru kaçtılar. Zira I. Kafkas Kolordusu'na mensup kuvvetler çevirme harekâtı ile tabyaları da ele geçirmişler ve bu olaylar devam etmekte iken de Gnl. Antranik, Dr.Azaryev, Alb. Morel ve diğer Ermeniler başıbozuk bir halde doğuya doğru kaçmışlardı. Kâzım Karabekir az sonra şehre gelmiş ve Erzurum'un yürekleri sızlatan manzarası ile karşılaşmıştı. O günlere ait izlenimleri şöyledir : "Erzurum'da öyle acıklı manzaralar gördük ki, insanı insanlıktan iğrendiriyordu. Halk, gözyaşları ile şuraya buraya koşup, kimi oğlunu, kimi babasını, kimi eşini süngülenmiş veya yakılmış buluyor, saçlarını yoluyordu. Birçok sokakta, hiç hayat görülüyordu. Yerlerde çocuk, kadın, yaşlı kanlar içinde yatıyordu. Sadece son gece üçbin müslüman kestiklerini iyice öğünerek Ermeniler Rusya'da anlatmışlar. Bunu Yrb. Tverdo Khlebov, raporunda neşretmiştir.

Demiryolu istasyonunda sanki mezarlık ölülerini dışarıya fırlatmıştı. Cenazeler arasından geçerek bu kıyıcılıkları gördü. Hele içerisine insanları doldurup birlikte yaktıkları karşılıklı binalar insana titretiyordu.”(1)

Erzurum'da görevli olup Ermenilerin çekilişinden sonra Kâzım Karabekir'e teslim olan Rus yarbayı Tverdo Khlebov, Şubat ve Mart 1918 vahşetinin önemli yabancı şahitlerindenidir. O da Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları insanlık dışı hareketleri aşağıdaki gibi anlatmaktadır.

“ Şehir dışında çalıştırılmakta olan Türkler de avdet etmiyorlardı. Münferid yağma ve öldürmeler çoğalmaya başladı. Ocak ve Şubat'da yağmacılar tarafından Erzurum'un tanınmış simalarından Hacı Bekir Efendi bir gece evinde öldürüldü. Ermeniler Erzurum'da birinci büyük kıtale 20 Şubat'da teşebbüs ettiler. Topçu askerleri ikiyüzyetmiş kişiyi yakaladı. Bunları tamamı ile soyduktan sonra bilinen gayeyi tatmin için hepsini kışlanan hamamına doldurdular. Benim gayretimle bunlardan yüz kişi sağ kurtarılabilmıştır. Bugün sokaklarda birkaç Türk öldürülmüştür. Tren istasyonunda ahali den on kişi kurşuna dizildi. Bunları savunmak ve korumak isteyen Rus subayları ölümle tehdit edildi. Tutuklattığım bir Ermeni, bir Türk için bir Ermeni asıldığı nerede görüldü diye bağırdı. Türkler, Ilıca'ya doğru yaklaşınca Erzurum'da Ermeniler tarafından ahali den tutuklamalar başladı. Özellikle 10-11 Mart'da artış görüldü. Diğer gece Ermeniler Rus subaylarını aldatarak katliam yaptılar. Türk askerinin korkusundan kendileride firar ettiler. Bu gece katledilenlerin toplamı üçbine ulaştı. Katliama aydın Ermenilerde katıldı.

I. Kafkas kolordusu komutanı Kâzım Karabeki'in yaptığı ilk iş şehirde helkân yaralarını sarmak oldu. Valiliğe vekaleten Receb Bey tayin edildi. Belediye hizmetleri de işlerlik kazandı. 1 Nisan 1918 tarihinde Lütfi Bey tarafından kaleme alınan resmî raporda "Erzurum'un kurtuluş tarihi olan 12 Mart 1918 tarihinden 20 Mart tarihine kadar geçen zaman zarfında sadece Erzurum şehri içinde Ermeniler tarafından acıkasızca şehit edilmiş 2.127 erkek İslâm cesedi bulunduğu ve aramalara devam edilmekte olduğundan bundan sonrakilere hakkında ayrıca bilgi sunulacağı arz olunur." denilmekte idi.

Mayıs 1918'in ikinci haftasında Erzurum'da bulunan Yüzbaşı Ahmet Refik Bey'de Karargah-ı Umumi ikinci şube müdürü Seyfi Bey'e gönderdiği telgrafta, mezâlim konusuna biraz daha açıklık kazandırmakta ve şunları yazmaktadır.

"Erzurum Ermini mezaliminden harab bir haldedir. Ermeniler Erzurum'dan çekilmezden evvel, üçyüz kadar İslâmî bir konağa doldurmuştur. Üzerine benzin dökerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında el'an yığınlar ile insan cesetleri parçalanmış insan beyinlerine tesadüf olunuyor. Ermenilerin, içlerini bu suretle yüzlerce İslâm doldurup yaktıkları konaklar müteaddiddir. Mezelimi idare edenler Antranik Paşa ile Fransız Miralayı Morel'dir. Erzurum dahilinde toplanan cenazelerin miktarı dörtbindir. Bu meyanda birçok kadın ve çocuk da dahildir. Ermenilerin yalnız ilâcalar'da katlettikleri erkek, kadın ve çocuğun miktarı ikibine yakındır. Ermeniler ehaliyi evlere doldurup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle şehir haricinde de katletmişlerdir. Erzurum'dan bu suretle kaybolan yüzonbir kişidir. Bu telâfat meyânında köyler

dahil değildir. Muhabirler mezalim yerlerini Vâli Bey ile beraber yarım saat kadar gezdiler... Erzurum'da mezalim sahnelerinin fotoğraflarını aldurdım."⁽¹⁾

Ermeni vahşeti, Erzurum'a hadiseden bir ay sonra gelen gazeteciler tarafindan tesbit edildi. Freie Zeitung, Wiener Zeitung, Pester Lloyd, Neue Freie Presse, Zurcher Post, Neue Zurcher Zeitung, Konigsberger Allgemeine Zeitung ve Deutsche Tages Zeitung Avrupa'ya Dogu Anadolu ve Erzurum'da işlenen cinayetler hakkında bilgi verdiler. İstanbul basınında da aynı malumata rastlanmaktadır. İti "Vilayat-ı Şarkiye'de Ermeni Mezalimi" başlığı altında okuyucularına hitaben :

"Erzurum'da kıtal Odişelidsé'nin şehri terkinden sonra başlamıştır. Kıta'atımız Erzurum'a girmeden bir iki gün evvel bütün şiddet ve kuvvetini göstermiştir. Şimdiye kadar Erzurum'da yüzlerce İslâm cesedi defnedilmiştir. Bunlar kâmilen erkektir. Cesetlerin üzerinde balta, süngü ve mermi yaraları vardır. Bazı cesetlerin ciğerleri çıkarılmış, gözlerine sivri kazıklar sokulmuştur. Şehrin muhtelif aksemanda başka cesedlere rastlanmaktadır."

Erzurum ve Hasan Kale arasındaki köyler de Ermeni sürüleri tarafından yakılmış ve kaçemeyen halkı binbir zulum ile öldürülmüştür. Nihayet ordumuzun 1293/1878 sınırına kadarki seri harekâtı ile Ermeniler geri atılmış böylece eski hayat iade edilebilmiştir.⁽²⁾

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.741

2. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.743

C- KARA GÜNLERİN SONU VE SONRASI

Erzurum'un Kurtuluşu (12 Mart 1918)

Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden (7 Kasım 1917) sonra Kafkas cephesi için özel bir müstareke imzalandı. Bu sıralarda Rus ordu karargahı, Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmişti. Karargahın Erzincan'dan Erzurum'a naklinden sonra Erzincan ve çevresinde Ermenilerin Müslüman ahali üzerindeki baskı ve zulümleri birdenbire artmıştı. Vehib Paşa bu durumu protesto ederek Rus ve Gürcü askerî makamlarına yazılar göndermeğe başladı; bu kabilden ilk yazısı 22 Ocak (1918) tarihli idi. Vehib Paşa, Ermeni mezaliminin hemen durdurulmasını talep ediyordu. Aynı meâlde bir yazı, 1 Şubat 1918 tarihinde General Przeval'skiy'ye de gönderildi. Vehib Paşa, 11 Şubat 1918'de Ermenilerin Müslüman ahaliye zulümlerinin durdurulması için General Odişelidze'ye bir tel çekti. Bu mezalim bilhassa Bayburt ve Trabzon çevresinde yapılmakta idi. General Odişelidze'nin cevabında, "Vehib Paşa tarafından öne sürülen mezalim hakkındaki iddiaların çok mübalağalı olduğu bildirilmekle beraber "Müslüman ahalinin korunacağı" hakkında teminat verilmiştir.

Odişelidze'nin bu teminatına rağmen Ermeni mezalimi durmadı. Rus ve Gürcü makamları Ermenileri itaat altına alamıyordu ve Rus işgali altındaki sahada Müslüman Türk ahali için mal ve can emniyeti kalmamış gibiydi. Hal böyle iken tam o sıralarda, 10 Şubat (1918) tarihinde Rusların Almanların taleplerini kabul etmek istemeyişleri üzerine, Brest-Litovsk'ta müzakereler kesilmişti. Bunun üzerinedir ki, Alman Başkumandanlığı Rusya'ya karşı askeri baskı tatbikine karar vermiş ve 17 Şubat'ta taarruza başlanacağı ilan edilmişti.

Enver Paşa'da bu durum karşısında Rus işgali altındaki sahanın ancak askeri kuvvetle kurtarılacağına hükmetmiş ve bu hususta Vehip Paşa'ya gerekli emirleri göndermişti.

III. Ordu kumandanı Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine, 12 Şubat 1918 tarihinde harekete başlanması için bütün hazırlıkları yapmıştı. Nitekim o günün erken saatlerinde Türk askerleri "Erzincan Mütarekesi" ile tesbit edilen demarkasyon hattını aşarak Erzincan istikametinde ilerlemeye başladılar. (1)

III. Ordunun karargahı Şuşehri'nde bulunuyordu. Erzincan ve Erzurum'daki harekâtın idaresi yeni göreve başlamış olan 1. Kafkas Kolordusu komutanı Miralay Kazım Karabekir'e verilmişti. IX. Kafkas Tümenine Rüşdi Bey, Dersim Milislerine de Halid Bey komuta etmekteydi. (2)

1. Kafkas Kolordusu doğu harekâtını Refahiye'den başlattı. Ermeniler tarafından yakılmış, tahrib edilmiş ve çok sayıda insanını katlettiği Erzincan 13 Şubat 1918'de çarşamba günü şanlı bayrağımıza kavuşturuldu. Bir gün sonrada Kazım Karabekir Karargâhı ile şehre girdi. ve gerekli emirleri verdi. Erzincan'ın kurtarılışından üç gün sonra da III. Ordu Komutanı Mehmed Vehib Paşa da şehre geldi. Kazım Karabekir tarafından törenle karşılandı. Halka hitaben yaptığı vesiz konuşmada Kazım Karabekir'in Erzincan harekâtının hedefine ulaştığını belirtti. Kazım Karabekir'de bu münasebetle "İşte 16 Şubat 1334'de Askeri Dairenin önünde halk göz yaşlarını bu suretle dökerken biz de yakın günlerde Erzurumu'da kurtarmaya andığımızı" diyerek, ileri hedefi göstermiştir.

Dersim Milisleri Kumandanı Halid Bey Karasu Samsa harekâtını başlattı. Erzincan ve Erzurum arasında yegâne geçid noktasını

---

1. Kurat, Türkiye ve Rusya, S.465-466

2. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.387

teşkil eden ve Karasu'nun aktığı boğaz fazla kayıp verilmeden kontrol altına alındı. Bu sırada Kazım Karabekir de şu düşünceleri taşımaktaydı: "Erzurum'u kurtarmak için neferlerimden bana kadar bütün kalblerin çarpındığını duyuyordum. Kit'alarımı teftiş ederken yüzlerindeki ızdıraplardan Erzurum'lular kolay seçiliyordu. Bunlar ile göz göze geldikçe, ben de, onlar gibi duygulanıyordum. Bunun sebebi, yalnız onların kumandanı bulunuşundan veya Erzurum'u kurtarmak vazifem olduğunu düşündüğümünden ibaret kalmıyordu. Ben, pek küçük iken Erzurum'un suyunu içmiş, ekmeğini yemiş, havasını koklamıştım. Hatta, işin daha mühimi yaramazlık neticesi bir havuza düşerek başım da yaralanmış ve bir avuç kanım Erzurum topraklarına karışmıştı. Bu kadar dolgun tesirler ile ben de kendimi Erzurumlu sayıyordum. İleri harekâta devam için üç düşman ile uğraşmak mecburiyetinde idik. Açlık, Ermeniler ve kış şartları." Halid Bey, Boğaz'dan çıkar çıkmaz insanı iliklerine kadar donduran soğuk ile karşılaştı. Ermenilerin boğaz girişini kapatma teşebbüsleri neticesiz kaldı ve Dersim milisleri Vicân ile Kargın'ı ele geçirdiler. Hedefleri, önemli geçiş yeri olan Kötür Köprüsü'nü Ermenilerden temizlemektir. Erzurum yolu üzerindeki Mama Hatun kasabası da Türk korkusundan dolayı Bayburd-Erzurum Ermeni çeteleri tarafından yakılmıştı. Kükürtlü Köyünden Hasan Ağanın 1. Kafkas Kolordusuna bildirdiğine göre de, Ermeniler dağınık halde kaçmakta ve önlerine çıkan her şeyi yıkarak, yakarak, öldürerek Yeni Köye doğru gitmekteydiler. Kazım Karabekir de bu esnada İstanbul'dan, Harbiye Nezâretinden ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan Kafkasya işleri ile memur edildiğine dair telgraf aldı. Ancak, çok kritik durumdaki harekât devam ederken, Kolordunun

başından ayrılmasının sakıncalı olacağını ileri sürerek, marûzâtının kabulünü istedi. 24 Şubat'da, 50 kişilik bir süvari kuvveti Yeni Köy'e geldi. ve Aşkale tarafları da keşfettirildi. Yeni Köy civârında Ermeniler ile temas sağlanmış ve yapılan müsâdemede bir erimiz şehid düşmüştür. 26 Şubat'dakesif şekilde kar yağmaya başladı. Karargâh tarafından kabul edilen haberlere göre Karasu Vadisinin başındaki Aşkale'de kurtarılmıştı. (1)

10 Mart'a kadar ulaşan haberlerden, Ermenilerin ciddi ve inatçı bir savunma yaptıkları anlaşılıyordu. Fakat Erzurum Ovasında geniş bir cephe teşkil etme hatasına düşmüşlerdi. General Antranik, Albay Morel ve Dr. Zavrîev tarafından verilen emirler, bazen tehdide kadar varan uyarılar, çetelerin son çarpışmalarına sergiliyordu. Türk askeri, Palandöken etekleri, Merkez Ilıca ve sol kol Karas istikametinden bütün güçleri ile hücumla geçeceklerdi. 11 Mart 1918 sabahı, güneş henüz doğmadan genel harekât başlatıldı. Ermeniler, merkez kuvvetler ile saat sekize kadar Ilıca'nın batısında mücadele halindeydiler. Rüşdi Bey emrindeki kuvvetlerde Yarımca'ya kadar ilerleme imkanı buldular. Ilıca ele geçtiğinde burasının da imha edildiği görüldü. Çok sayıda insanın cesedi gömülmeyle ortada kalmıştı. Erzurum'un sol tarafındaki tarihi Kiremitlik tabyalarından da Gez istikameti top ile dövülüyordu. Öğleden hemen sonra Gez Köyü de Rüşdi Bey kuvvetlerinin kontrolüne girdi. Halid Bey'de Palandöken eteklerini takiben Harput Kapısına doğru ilerlemekte idi. Haydari ile Tuscu mntikasında yüz Ermeni hayatını kaybetmiş ve sağ kalanları silahlarını atarak

dörtünle şehre sığınmışlardı. Bu kanattaki Sakalikesik, Kumbet, Tambura, Hanega, Tepe Köy ve Dutçu'daki köy ahalisi toptan öldürülmüştü. Bunlardan dağa sığınanlardan az sayıda kimse sağ kalamıştı. Ova hareketi Kazım Karabekir tarafından Alaca üzerindeki tepeden takip edilmekte idi. Kurmay Başkanı Talat Bey, irtibat subayı olarak Tümen Kumandanı Rüşdi Bey'e gönderildi. Gözetleme yerinde Cavik ve Avni Beyler ile kalan Kazım Karabekir, dürbün ve zaman zaman telefon ile Ovadaki gelişmeleri anında görme ve duyma imkanına sahip oluyordu. Bir aralık Erzurum'da şoseyi takiben uzunca bir yürüyüş kolunun Gez istikametinde yürüdüğü görüldü. Rüşdi Bey kolu çukurda kaldığı için bunun farkına varamadı. Kazım Karabekir bu Ermeni ilerleyişini haber vererek kuvvetlerimizin planlı bir şekilde savaşmasını sağladı. Gez tarafındaki Ermeniler yaygın ateşi karşısında varlık gösteremiyerek ve kayıplara uğrayarak ricat ettiler. (1)

Erzurum'un nasıl kurtarıldığını Kazım Karabekir hatıratında şöyle anlatmaktadır:

* Erzurum'un saptı ve sonrada Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için 9 uncu fırka kumandanına ve diğer kıtalara emirler verdim. Hülasası şunlardır:

* Safakla beraber yapılacak taarruza hazırlık ve yardım için geceden düşman topçu mevzilerine kuvvetli keşif kolları ile baskınlar yaptırılсын ve bilhassa Kiremitlik Tabyasının işgali temin olunsun. Sabahleyin piyade taarruzumuza yakından yardım etmek üzere telörgülerine kadar bir batarya ileri sürülsün. Erzurum'un

---

1. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, S.392, Kazım Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, Erzurum, 1990, S.97 vd

zaptını müteakip Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için bütün süvari kuvvetleri şafakla beraber Gez Köyünde harekete hazır bulundurulsun ve Hasankale istikametinde takip yapılsın. Süvariye istinad olmak üzere bir piyade alayı veya ikinci avcı taburu da takibe iştirak ettirilsin. Ben erkenden karargahı Ilıca'ya nakledeceğim."⁽¹⁾

Şubat 1331 (1915)'de⁽²⁾ Rusların eline düşen Erzurum mevki müstahkemi üç yıldan fazla esaret altında inledikten sonra 12 Mart 1334 (1918)'de kurtulmuştur. Şöyle ki :

12 Mart sabahleyin saat 5'te Erzurum istikametinden top sesleri işitilmeye başladı. Yataklarımızdan fırladık. Vaziyet henüz sarıh değildi. Telefonla her tarafla görüştüktük sonra atlarımızın binerek Alaca'dan yola çıktık. Karasu'yu taşköprüden geçerek çöseye çıktık. Gidip gelmenin çokluğundan yol kalın bir buz tabakası ile kapanmış görünüşte sanki asfalt. Fakat süratli yürümek imkansız. Ilıca'ya saat 8'de gelebildik. Hemen dokuzuncu fırka karargahını telefonla bulduk ve büyük müjdeyi de aldık.

Kıtaatımız Erzurum'a girmiştir. Şehir dahilinde hafif müsedemeler oluyor.

Dün akşam başlayan yangınların hâlâ devam etmekte bulunduğunu Ilıca'dan biz de görüyoruz.

Hemen Ordu karargahınının erkân-ı harbiye reisi Miralay Ömer Lütfi Bey çıktı. Dedim :

- Müjdeyi size mi, yoksa kumandanımıza mı vereyim?

---

1. Karabekir, Doğunun Kurtuluşu, S.143

2. Erzurum'un Rus'lar tarafından ele geçirilmesi 16 Şubat 1916'dır.

I. BÖLÜM.

A - ERZURUM'UN KISA TARİHÇESİ

Erzurum Şehri, birinci derecede ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunması ve mevkiinin müdafaya elverişli olması sayesinde tarihin devamı boyunca bazen askeri, bazen de ticari ehemmiyeti ön planda gelerek üzere beyek rol oynamıştır. Gerçekten Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegane giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan ilk ve Orta Çağlarda doğudan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istila ordularına karşı Anadolu müdafasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmak bakımından büyük bir ehemmiyet kazanmış ve Roma-İran, daha sonra Bizans-Selçuklu İmparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır. Yeni Çağ'ın önemli bir kısmında Osmanlı Devleti'nin kuvvetli devrinde, devletin doğruya doğru yaptığı hareketlere us hizmetini gören Erzurum, XIX. Yüzyıldan itibaren, güneye doğru genişleyen Rus İmparatorluğu'nun taarruslarına karşı Türkiye'nin başlıca istihkâmı olmuş, defalarca istilalara göğüs germiş, bunların birincisinden ve bilhassa sonuncusundan büyük zararlara uğramıştır. Bununla beraber Erzurum'un bir yol şehri olması, onun rolünü sadece askeri sahaya inhisar ettirmemiş, şehir daha eski çağlarda ve bilhassa Orta Çağ'da İran, Hind ve Orta Asya mallarının Akdeniz âlemine indirildiği güzergah üzerinde çok ehemmiyetli bir konak yeri ve faâl bir mübâdele merkezi olmuştur. Hakikaten Tiflis-Kars üzerinden gelen Kafkas yolu ve Tebriz-Basra'dan geçen Kuzey İran yolu burada bir taraftan Sivas üzerinden Diyarbakır, Irak, Suriye, Basra Körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile birleşmekte diğer taraftan da Kuzey Anadolu dağlarını Kop ve Zigana Geçitleri üzerinden aşan mühim bir cadde Erzurum'u Trabzon'da Karadeniz'e bağlamaktadır. Her ne kadar İran ve

Lütfi Bey şu cevabı verdi :

- Kumandan Paşa geç yattığından henüz kalkmamışlardır. Siz neredesiniz? Çok meraklıyız. Lütfen bana bildirin.

- Erzurum kurtulmuştur. Kıtalarımız şehre hakimdir. Ben de karargâhımla Ilıca'dayım.

Ordu Kumandanı ve erkân-ı harbiyesi benim tertibatımla Erzurum'un zaptını imkansız görmüşlerdi. Bunu kumandanım telefonla bana acı bir ifade ile de dün bildirmişti. Sabahleyin onlar fena bir haber beklerken benim müjdem hayretler uyandırdığı anlaşılıyordu. Çünkü Ordu erkân-ı harbiye reisi bana şunu sordu :

- Siz şimdi neredesiniz; Alaca'da değil mi?

- Hayır Ilıca'dayım. Alaca'dan sabahleyin ayrıldık. Birazdan da Erzurum'a hareket edeceğim. Mufassal raporumu Erzurum'dan yazacağım.

Ömer Lütfi Bey, yanlış sözler işitmiş olmak ihtimalini düşünerek bir daha sordu :

- Evet ben karargâhımla Alaca'dan Ilıca'ya geldim. Erzurum işgalimiz altındadır. Buradaki işlerimi bitirir bitirmez karargâhımla Erzurum'a gideceğim. Oradan da telefonla görüşürüz. Mufassal raporumu da orduya arz ederim.

Ordu erkân-ı harbiye reisi memnuniyet ve teşekkürlerini bildirdi. Ordu kumandanına muzafferiyetimizi tebşir edeceğini söyledi.

Karasu şimalindeki katalara ve muhtelif kollara icap eden emirleri verdikten sonra saat 12'de atlarımıza binerek Erzurum yolunu tuttuk. 14 kilometre kadar tutan bu yol bize pek uzun geliyordu. Gez'le Erzurum arasında şose boyunca hayli cesetler

yaşıyordu. Bunların dünkü muharebelerde dürbünle seyrettiğimizi Ermeni yürüyüş koluna ait olduğu anlaşılıyordu.

Saat 15'te karargâhımla İstanbul Kapısından Erzurum'a girdik. Tek tük silah sesleri ve kurşun vızıltıları ve bomba sesleri duyuluyordu. Bazı binalara saklanmış olan Taşnak fedaileri rastgele istikametlere atış etmekte olduklarından şehir içinde müsademeler devam ediyordu.

Şehrin garp cihetinde Yakutiye kışlasına yakın olan ve Rus Topçu Kumandanlığının karargâhı olarak intihap etmiş olduğu binaya ve civar evlere karargâhımla yerleştik. Hasankale istikametinde çekilen Ermeni kitalarının takibi vazifesini 9 uncu Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e, şehrin içindeki temizleme işini de Halit Bey'e verdi.

Kitalarımdan raporların toplanması, orduya rapor yazılması, yaralılar, hastalar, işe, cephane ikmali, halka yardım, harp ganimetlerinin muhafaza altına alınması ve tesbit olunması gibi bir çok işlerimizi görmek üzere karargâhıma işe koyulduk. (1)

Kâzım Karabekir, işlerini tamamladıktan sonra Telgrafhânenin bulunduğu IX. Tümen karargâhına gitti. Taşhan civarında Dersim Milisleri ile Ermeniler arasında karşılıklı ateş hâlâ devam ediyordu. 14 Mart 1918'de şehir tamamen Ermenilerden temizlendi.

Erzurum iki yıllık kara günleri böylece geride bıraktı. Bu mümtaz ve kahraman şehrin kurtuluşunda, fedakarlık vazifelerini yerine getirenlerin taltifleri yapıldı. Kâzım Karabekir'de, kılıçlı ikinci Osmani nişanı ile mükafatlandırıldı. Fakat ona göre en büyük mükafat, talimatnâmelerin emrettiği vechile sorumluluktan

çekinmemek hassası ile Erzurum'un bir darbe ile kurtuluşunu temin edebilmek olmuştur.

Kâzım Karabekir, mülki ve askeri erkan ile görüşerek, Erzurum'a eski hayatını iade etti. Şehir harab durumda idi. Ahali büyük kayıplara maruz kalmıştı. Ermeniler tarafından işlenen cinayetler, toplu öldürmelerden etkilenmeyen köy, kasaba ve şehir kalmamıştı.

İstanbul'daki **Atı** Gazetesi, Erzurum'un kurtuluşunu, 13 Mart 1918 nüshasında müjdeledi. Gazeteye göre : "Bu gece yapılan parlak bir baskın ile telörgü maniaları aşılmış ve muhasım çeteler mevzi-i müdafaalarından sürülüp, çıkarılmıştır. Kıttaatımız bu suretle Erzurum şehrine girmiş ve Ermeniler tarafından ikaedilen yangınları söndürmeye başlamıştır."

Kurtuluştan hemen sonra Recep Bey geçici vali oldu. Belediye Başkanlığına da ahaliden ve eşraftan Zâkir Bey üstlendi.

Erzincan ve Erzurum'un kurtarılışından sonra, şimdi sıra 1878 sınırına kadar olan arazimizin Ermeni çetelerinden temizlenmesine gelmişti. Hasan Kale ve Horasan'a kadar ilerliyen öncülerimiz, bu yerleri de harab edilmiş ve insanların öldürülmüş olarak buldular. Erzurum'daki karargâha ulaşan haberlere göre, 17 Mart'ta Tortum, Oltu yolu üzerindeki Narman kasabasına şanlı bayrağımıza kavuşturulmuştur. 22 Mart'ta IX. Tümene mensup bir bölük ve milisler tarafından ele geçirilmişti. Bir gün sonra da, eski sınır karakolu olan Köték'i alan kuvvetler, Karakilâs ve Micingerd'i de düşmandan kurtarmıştı. Nisan 1918 başında Soğanlı Dağları tekrar Osmanlı hakimiyetine giriyor ve Sarıkamış'a doğru ilerliyordu.

İsgalden Kurtulan Erzurum'da Durum :

Erzurum Neron'un yaktağı Roma'ya benziyordu. Ermeniler çekilirken Erzurum'u ateşe vermişler ve son melanetlerini de yapmaktan böylece geri durmamışlardı. Erzurum'a giren ordumuz bir yandan Ermenilerin artıklarını temizlemeye çalışırken bir yandan da bu yangınları söndürmeye uğraşıyordu.

Erzurum'un işgali karşısında suskun kalan ve işgal dönemi boyunca fazla malumat vermeyen basında, Erzurum'un eli geçirilişı baş yazılarda verilmeye bağlandı. Bu konuda 13 Mart 1334 (1918) tarihli Tanin'in baş yazısında şöyle denilmektedir:

" Aylardan beri düşman istilası altında yaşamış, anavatan-
dan uzak, gizli gizli ağlamış bir Osmanlı şehri daha hasret ve
intiyak ile açılan kollarımızın arasına düştü. Erzurum. Evvelki
akşam Erzurum'da toplanan çetelere karşı gece yarısı nâ-gehani
(birdenbire) bir baskın ile kıtaatımız Şark-i Anadolu'nun bu büyük
ve güzel şehrine dahil oldular.

Askerlerimizin çetelere karşı ihraz eyledikleri bu muvaf-
fakiyet karşısında memnuniyet ve meseretle (sevinçle) titrerken
birkaç haftadan beri cereyan ve harb hadisesiyle bizi derin bir
tesire ilka'eden vukuata bir göz gezdirmeyi pek lüzumlu addedi-
yoruz. Çünkü müeyyis bir siyaset dahilinde cereyan etmiş olan bu
hadisat artık daha ziyade sabır etmeye imkan bırakmıyor.

Bahsettiğimiz vukuat, henüz Brest-Litovsk müzakeratı devam
edib giderken bizzat Rus zabitanının müracaatlarına istilzam eden
ahval üzerine Osmanlı kıtaatının ileri yürümesi icab etmiş olan
çeteler mezalimidir. Filhakika Rusya ile mütareke aktettiğı günden
ve Rusya'nın muhtelif aksemına mensub Rus askerleri Şark-i Anadolu
da işgal ettikleri araziyi birer birer bırakıp çekilmeye

başladıkları zamandan beri Şarki vilayetlerimizde Rus askeri kıyağıtine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri esliha ve mühimmatı elde eden Ermeni çeteleri umumi bir siyaset dahilinde pek feci mezalim ifasına girişmişlerdir. Bu mezalim içinde her nevi vardır : Köyleri kamilen tahrib etmek, çoluk çocuk, kadın erkek, ihtiyar, rast geldikleri insanları en feci suretlerle katleylemek yahud bunları sürülerle toplayıp öteye beriye doldurarak ateşe yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, gasb-ı mal, hülasa katl ve tahrib namına ne kadar fecayi ve mezalim varsa hiç bir şey ihmal edilmemiştir. Askerlerimizizin kısmen olsun sağlam olarak kurtarabildikleri yerlerde tesadüf edilen manzara hakkında pek feci idi. Bazı yerlerde memeleri kesilmiş kadın cesetleri üzerinde müsteris hırslarını dindirdiklerini gösteren eserler görülmüş, çıkarılmış gözlerden , kesilmiş kulaklardan, ziyet kordonları alınmış. Bütün bu ahval o kadar hakikattir ki isbat için her türlü delil ellerimizde mevcut bulunuyor. Fotoğraflar, mazbatalar ve bilhassa Rus orduları kumandanları tarafından samimi bir surette itiraf ve teslim edilmiş olan vesikalar, herşey isbat ediyor ki Şarki Anadolu vilayetlerimizde yaşayan müslümanlar en müfteris bir hırs ve kin ile galeyen eden Ermeni çetelerinin, şu birkaç hafta zarfında taşıp kuduran zalimlerin elinde pek feci günler geçirmişler ve pek kanlı akıbetlere uğramışlardır. Şimdi Osmanlı Ordusu, Erzurum'a dahil olmuş ve hudutlarımız dahilinde müthiş ve kanlı tahribatıyla kaybleramızda derin bir kin ve nefret uyandırmış olan çeteleri perişan bir surette sürüp çıkarmaya başlamıştır. Birkaç gün sonra artık bu mezalim nihayet bulacak ve vatanın kan ve ateş içinde kevrulmuş olan bu bed-baht köşesinde

yaralarının tedavisi zaman-ı hulul etmiş bulunacaktır. Fakat bu elim günlerin elim ve feci hatıralarının, hiç bir zaman unutulmayacağını söylersek pek doğru bir şey olur."

Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim anlatıldıktan sonra, bu mezalimin neden yapıldığı izah edilmektedir :

" Bu mezalim ve fecayi niçin irtikab edildi ? İşte bu sorunun cevabını bulmaktaki müşkülettir ki bizi sebep olarak yalnız hunharlık üzerinde durmaya sevk ediyor. Ermeniler öteden beri bizim bu sakin kıtaatımız üzerinde birtakım hülyeler görmüşler ve her surette boş olan bu hülyelerini tahakkuk ettirmek için daima böyle kanlı vasıtalara müracaat etmişlerdi. Eğer içlerinde yalnız kan muhabbetinden başka bir muhabbet, eğer ruhlarında yalnız kan kokusundan başka bir haz yaşamış olsaydı, eğer onların kalblerinde insanlık ve milliyet namına en küçük bir heyecan eseri olsun bulunsaydı şüphesiz sade bu günkü hareketler değil, belki de iki sene evvel yakın zamanlara kadar kendilerine kardeşten başka hiçbir tarafta muamele etmediğimiz, bir takım halka karşı hükümeti pek şiddetli tedbirler ittihazına sevk eden hareket ve hatta ondan daha evvel şahidi olduğumuz hadisat zuhur etmezdi. Bir taraftan kan kokusuna karşı duyduklarını bu ibtila, diğer taraftan da Çar ihtirasatının dağıttığı altınlar, ne dimağlarında en ibtidai insanlık fikri ve ne de kalblerinde küçük bir haz-ı insanı yaşamayan bu kan içici mahlukları mütamadiyen vahşete, katillığe ve canavarlığa sevk eden iki kuvvetli amal olmuştur ve bu günkü vukuatda da bu amallerden başka sebep ve muharrik göremiyoruz."

Sonuç kısmında ise "Hiç bir sebep, hiç bir bahane olmaksızın iora edilen bu kadar fecayi, şüphesiz ki memleketimizde hiç bir zaman

unutulmayacak ve bugün olduğu kadar yarında onların cezaları mutlaka verilecektir." denilerek makaleye son verilmektedir.(1)

Erzurum'da Ermenilerin yaptığı vahşeti haber yapan bir başka gazete de Vakit idi. Bu gazetede yer alan bir yazıda Ermenilerin yaptıkları katliamlar anlatıldıktan sonra şöyle deniliyordu : " Bila-tefrik bütün Ermeni mütefekkirlerinin cinayetde mehal-dar olduklarını iddia etmek istemiyorum. Bu halin muvaffik olmayıp Ermenilerin tuttıkları yolun çıkmaz olduğunu iddia edenlerde görülmüştür. Hatta böyle söyleyen Ermeni mütefekkirleri arasında kâmilan kitâle mümânaatde bulunanları da görülmüştür. Ancak bunlar pek ekalliyetde kalıyor."(2)

Rus istilası ve ardından gelen Ermeni vahşeti yüzünden Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerine göç etmiş olan ahali de artık dönüş için hazırlıklara başlamışlardır. Muharebe sebebiyle Trabzon, Erzurum ve Bayezid taraflarından Diyarbakir'e, Urfa'ya ve civarına muhaceret eden ahalinin bir kısmı memleketlerine gitmişler, bir kısmı da gitmek üzeredir. Bu muhacirlerin vatanlarına dönüşlerinde hükümet tarafından kendilerine gerekli kolaylıklar gösterilmiş ve yardım yapılmıştır. Ancak o günkü Erzurum, muhacirlerin bıraktıkları Erzurum'dan oldukça farklıdır. Erzurum merkezinde bulunan binaların ve hanelerin pek çoğu çeteler tarafından tahrib edilmiş olduğu gibi Köprüköy ve Hasankale civarındaki köylerde yakılıp yıkılmıştır. Öyle ki bu köyler ancak yeniden tesis ve teşkil edilmek sureti ile eski durumlarına kavuşmaları mümkün olabilirdi.(3)

-
1. Tanin, 13 Mart 1334
  2. Vakit, 8 Temmuz 1334
  3. İdam, 19 Mayıs 1334

Osmanlı Hükümetinin, Erzurum'un yaralarının sarılması için yaptığı yardımlarda pek yerini bulmamaktadır. Bu konuda basında yer alan bir yazıda şöyle denilmektedir : " Makedonya'da, Rumeli'nin diğer yerlerinde İslâm ahalisine yapılanların birkaç katı, Vilayat-ı Şarkiye'de soğukkanlılık ile tasarlanmış ve işlenmiştir.

Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinde aşağı yukarı ikibuçuk milyon nüfus vardır. Rivayete nazaran şimdi bütün o havalede çok az sayıda vatandaşımız oturmaktadır. Üst tarafı çeşitli eza ve cefa içinde şehit olmuş veya vatanın diğer bölgelerine ilticaya mecbur kalmıştır. Bu bozuk mali ve iktisat içinde iken hükümetin bunlara yaptığı yardım bunların eski refahlarını iade edemez. Günde üç veya daha sonraları verilen altı kuruş ile ayda ancak beş-altı okka ekmek alınabiliyor.

Vilayetin geri alınışı esnasında hükümet bunların yeni baştan imarı ile elinden geldiği kadar nakdi yardımda bulunacağını, zarar ve ziyanı karşılayacağını bildirmiş ve hatta bu konuda Maliye Nazırı Cavid Bey'in söylediği pek şairane bir nutuk herkesin takdirini kazanmıştı.

Hükümet'in bu hususa verdiği ilk milyonların sarfı hususunda şiddetli münakaşalar cereyan etti ve bu paranın harcanmasına memur olan bazı zevatın azli lazım geldi.

Diğer milyonların ne zaman ve nasıl sarf edileceği henüz meçhuldür.

Halbuki zavallı vatandaşlarımız henüz yurtlarına avdet edemediler. Oralarda hiç bir şey yapılamadı. Maatteessüf Vilayati Şarkiye'de ve özellikle Erzurum'da kış pek çabuk başladı ve uzun müddet devam eden bir kar bütün faaliyeti durdurdu. Bu sene

Erzurumluların oralara yerleştirilmesi ve mağdur olan vilayetlerin yeni baştan ihyası düşünülüyor ise biraz daha evvelinden faaliyete girişmek gerekirdi. Bundan dolayı gerek kaçare ahali, gerek matbuat erbabı ve vatandaşlar adına o bölgenin bütün mebusları şikayet ediyorlar.

İş yürümüyor. Evrakın biri gelmeden ötekini gitmesi, bürokrasi itiyadı bize asıl maksadı adeta unutturmuştur. Halbuki bu konunun böyle sürüncemede kalmaya asla tahammülü yoktur. Mağduriyetlerinden dolayı fazla bir mükafata, bir nimete nail olmaları için mültecilerimizin işleminin acele görülmesi lazımdır. (1)

Mondros Mütarekesi

Osmanlı Devleti birmikte savaşa girdiği devletlerin yenilmeleri üzerine itilaf devletleri ile Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak dört yıl süren savaşa son verdi. (30 Ekim 1918)

Oldukça ağır şartlar taşıyan bu antlaşmanın 24. maddesi Doğu bölgesi ile ilgiliydi. Bu madde de "Vilayat-ı Sitte'de ıhtışaş suhurunda meşkur vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkına itilaf devletleri muhafaza ederler." deniyordu. İtilaf devletlerinin Mondros Ateşkes Antlaşması'na böyle bir madde koymalarının temel sebebi ileride kurmayı düşündükleri Ermeni devleti için zemin hazırlamaktı.

Mondros Ateşkes Antlaşması her ne kadar bütün yurttaki iyimserlik havası meydana getirmiş ise de doğunun ileri görüşlü aydınları bu maddenin ne anlama geldiğini gayet iyi anlamışlardı. (2)

---

1. İkdan, 6 Ağustos 1334

2. Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, S.58

kurulması düşünülen Ermenistan'a engel olmak ve tarihten gelen haklarını savunabilmek amacıyla Erzurum'un önderliğinde teşkilatlanma çalışmalarına başlamışlardı. Önceheri bölgesel olarak yürütülen bu çalışmalar, Mustafa Kemal'in katılması ile milli bir hüviyet kazanmıştı.

Mütareke Sonrası Erzurum

Mehdres Ateşkes Antlaşması'ndan sonra terhis edilen askerler memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Bu askerler içerisinde Erzurumlu bir genç olan ve yedeksubay olarak Osmanlı Ordusuna hizmet vermiş olan Cevad (Dursunoğlu) Bey'de bulunmakta idi.

4 Aralık 1335 (1919)'da Trakya'da terhis olarak İstanbul'a gelmiş olan Cevad Bey, ilk iş olarak Maarif Nezareti'ne başvurarak mütarekeden önce kendisine teklif edilmiş olan Erzurum Darülmualiminin müdürlüğünü istemek olur. Ancak bu isteği Nazır tarafından "Erzurum'un mukadderatı yani hudutlarımızın içinde kalıp kalmayacağı henüz belli olmadığından orada yeniden bir Darülmualimin açmağa lüzum kalmamıştır."⁽¹⁾ cevabıyla geri çevrilmişti. Devlet yönetiminin üst kademesinde bulunan bir kişi tarafından verilen bu cevap, aynı zamanda Erzurum'un durumunun ne olacağı hakkındaki belirsizliğide ortaya koymaktadır.

Cevad Bey, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde, bir grup aydın tarafından İstanbul'da kurulmuş olan Vilayat-ı Şarkiye Müdafai Hukuku Milliye Cemiyeti'nin çalışmalarına katılır. Daha sonra hem muhacirlikten Erzurum'a dönmüş olan ailesine bakabilmek hemsdehalk arasında yapılacak teşkilatta çalışmak üzere Erzurum'a

gitmeğe karar verir ve cemiyet merkezine başvurarak Erzurum'da şube açmak için yetki vermelerini ister. Aynı gün cemiyetin bir nizamnamesini alarak Erzurum'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılır.

Bundan sonraki gelişmeleri ve Doğu Anadolu'nun durumunu

Cevad Bey şöyle tasvir etmektedir :

"Aralık ayının (1918) sonunda çocukluk arkadaşları ve fikirdaşı dayızade Ahmet Erverdi ile birlikte Şam vapuru ile Trabzon'a hareket ettik. On günlük fırtınalı ve arızalı bir deniz yolculuğundan sonra Trabzon'a çıktık.

Trabzon o tarihlerde çok hareketli idi. İstilanın açtığı yaralar kabuk bağlamadan Mondros Mütarekesi'nin ağırlığı bu bölgenin üstüne çökmüştü. Kendilerini eski Pontus Krallığının mirasçısı sayan yerli Rumlar, İtilâf devletlerinin yardımına güvenerek gemi aşıya almışlardı. Fakat Trabzon'un uyanık halkı, vatansever aydınları Pontus yılanının baş kaldırmasına meydan vermemek, muhtemel felakati daha başlangıçta önlemek için örnek bir birlik gösteriyorlardı. Genç, ihtiyar hepsi bir ağızdan konuşuyor, millet ve memleket müdafasından başka bir kaygı göstermiyorlardı. Trabzon'un "Türk cemiasından" ayrılığını kabul etmeyen ve varlığını müdafaya asmetmiş olan halkı "Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti" etrafında toplanarak teşkilatlanmış ve davanın yazı ile müdafasını Barutçuzade Faik Ahmet'in çıkardığı İstikbal gazetesi üstüne almıştı. İstanbul'un perişan ve imansız havasına mukabil burada çok canlı bir hava esiyor ve ümit veriyordu⁽¹⁾

Cevad Bey yollardaki durumu ise şöyle anlatmaktadır :

"Yollar Rus ordusunun çeşitli döküntüsü ile dolu idi. Köylerin çoğu boştu. Halkın pek azı yurtlarına dönebilmişlerdi. Bunlar da birer virane olan evlerine yerleşmeğe çalışıyor, günlük geçim derdiyle çarpınıyorlardı. Hele Gümüşaneden öteye kışı sertleşmeye başlayan amensiz iklimde yoksul halkın durumu hakiki bir afet halini almıştı. Köylerde od yok, ocak yok geçen dört yılın çetin kış savaşlarında insan eti yemeğe alışan kurtlar geceleri sürülerle dolaşıyor ve insanlara saldırıyorlardı. Biz ancak kağıleler halinde ve günde onbeş-yirmi kilometre yürüyebiliyorduk. İklim şiddeti, savaş sonrası musibeti yetişmiyormuş gibi bir de hükümeteşizlik felaketi her tarafa çökmüştü. Memleketin şirazesini ancak bu sınır vilayetleri halkının siyasi olgunluğu ve sağ duyusu koruyordu. Bu kötü şartlar altında birçok günler yavan ekmek dahi bulamadan han viranelerinde ışaksız ve ateşsiz geceleterek çeşitli güçlüklerle yirmi bir günde Erzurum'a varabildik."⁽¹⁾

Erzurum'da ise Cevad Bey'i tam bir hayal kırıklığı bekliyordu. o günlerin ümitsiz havasını anlatırken şunları yazmaktadır:

"Çocukluğumun en mesut günlerini içinde geçirdiğim ve 1915-1916 kışında tabyalarında döğüştüğüm Erzurum şehri bir enkaz yığını olmuştu. Savaştan önce 80 bin nüfusu oldukça refahla besleyen çarşılarında pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen bu gösterişli sınır kentinden kocaman bir köy harabesi ortada kalmıştı. Savaş yıllarında onbinlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıktan ölmüş, istila öncesinde eli,ayağı tutanlar muhacir olmuş, onbin kadar hemşeriyi de Ermeniler çekilirken öldürmüşlerdi. Şehirde kılıç artığı olarak üç-dört bin kişi kalmıştı. Bir bu

---

1. Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, S.25

kadar da köylerden buraya göç etmişlerdi. Bu yüzden şehir köyleşmişti. Ölümünden kurtulan hemşerilerle muhacirlikten dönenler yangınlardan ve patlayan cephaneliklerin depremlerinden arta kalan eski refahlı evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar, geri kalan enkazı yakarak kışı geçirmeğe uğraşıyorlardı. Dış görünüş umut verecek gibi değildi.

Erzurum'a vardığımızın ilk günlerini evimizin haraplıktan kurtulmuş köşecğinde hısam, akrabanın, eşin dostun dertlerini ölüm acılarını dinleyerek geçirdim. Bir iki gün sonra çarşıya çıkarak eske bildiklerini aramağa başladım. İstanbul'dan geldiğimi duyan her hemşerimin ilk sözü "İstanbul'un buralar hakkında ne düşündüğü ve memleket mukadderatının ne olacağı" suali oluyor ve arkasından memleketin müdafası bakımından işgal altındaki İstanbul'dan birşey beklemenin imkanı bulunmadığı hükmü geliyordu. Fakat bu kötümser hükmü veren insanlar umutsuz bir tevekkülle mukadderatın tecellisini beklemek istemiyorlardı. Muhacirliğin elemi, istilanın sıkıntılarını tatmış ve Ermeni zulmünün ağırlığını yaşamış olan bu eski şanlı kalenin çocukları, son ferde kadar müdafanın bir zaruret olduğu imanını çehrelerinde taşıyorlardı. Birkaç gün esnaf, tüccar, çiftçi hasılı her sınıftan birçok kimselele görüştüm. Hemen hepsi aynı fikirler etrafında konuşuyor ve içinde bir tek Ermeni bulunmayan bu bölgeyi itilâf devletlerinin Ermenilere peşkeş çekmek istemelerindeki gafleti bir türlü akıllarında sığdıramıyorlardı. Dedelerinden, babalarından çeşitli kahramanlık hikayeleri dinleyerek yetişmiş ve hayatın zorluklarını tadmış olan bu halk kitlesi aynı kahramanlıkları tekrar yaratacak azmi kendilerinde görüyor, canla, başla yurtlarını müdafaa edeceklerine yüzde yüz bir güvenle bakıyorlardı. Bu kahraman halka

aşık olmamak ve onun yoluna baş koymamak içinde insanlık duygusu taşıyan hiçbir adamın ilinde değildi.(1)

Savaştan sonra Erzurum kocaman bir köy harabesini andırıyordu. Savaş öncesi seksen bine varan nüfus, Ermenilerin katliamları, bulaşıcı hastalıklar ve göç nedeniyle oldukça azalmıştı. Erzurum'dan Anadolu'nun iç taraflarına göç eden muhacirler, Erzurum'un kurtarıldığına haber alınca yerlerine geri dönmeğe başlamışlardı. Ancak onları bıraktıkları refah içindeki beldeleri değil, harab olmuş, yakılıp-yıkılmış bir şehir kalıntısı karşılamıştı. Eski evlerinin ayakta kalan yerlerini tamir ederek buraya sığındılar. Erzurum gerçekten de bütün hayati melekelerini yitirmişe benziyordu. Geri göçler ile nüfusa güçlenirken bu defa en önemli mesele yiyecek olmuştu. Halkın elinde ne yiyebileceği tahili ne de ekebileceği mahsülü mevcuttu. Ahalinin yiyecek ihtiyacının özellikle Amasya, Tokat, Vezirköprü civarında karşılanması yoluna gidilmiş ancak bunda da büyük güçlüklerle karşılaşmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelisi

Amasya'da arkadaşları ile görüşen ve Amasya Tamimi'ni yayımlayan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a giderek halkla birlikte kurtuluş için çalışmaya karar vermişti. Bu kararında şüphesiz ki XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir ile yaptığı görüşmelerin önemli rolü olmuştu. 25/26 Haziran gecesi yaveri Cevat Abbas Bey'i çağırarak "yarın sabah Amasya'dan güneğe gideceklerini" bildiren Mustafa Kemal Paşa, bu gidişin gizli tutularak hazırlanması için emir verdi.

---

1. Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, S.23-26

26 Haziran'da Amasya'dan Rauf Bey ile birlikte Erzurum'a gitmek üzere yola çıkan Mustafa Kemal Paşa aynı gün Tokat'a geldi. İlk iş olarak telgrafhaneyi göz altına aldirarak Tokat'ta bulunduğu Sivas'a ve hiçbir yere bildirilmemesini sağladı. 26/27 gecelerini Tokat'ta geçiren kabile 27 Haziran'da Sivas'a hareket ederek oraya ulaştılar. (1)

Sivas'ta kurulan örgütler ve yapılacak işler üzerine gerekenlere talimat verdikten sonra hiç uyumadan geçen 27/28 gecesinin sabahında bir bayram günü, Sivas'tan Erzurum'a doğru yola çıkıldı.

Bir haftalık sıkıntılı bir otomobil yolculuğundalar sonra 3 Temmuz 1919 günü, halkın ve askerinin gerçekten içten gelen gösterileri arasında Erzurum'a varıldı. (2)

Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da ikinci vakti Erzurum'un Ilıca mevkiinde idi. Burada kendisini, Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nden bir heyet ile 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ve maiyeti karşıladı. Kolordu Komutanının bu şekildeki hareketi, bir ordu müfettişinin karşılamaktan ziyade Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu sevgi ve saygıdan ileri gelmişti. Nitekim bu komutan o gün Mustafa Kemal Paşa'ya, askerlikten ayrılırsanız bile size karşı saygım devam edecektir demeyi lüzumlu hatta şerefli bir iş saymıştı. (3) Bu davranış hükümet katında gittikçe gözden düşen Mustafa Kemal Paşa için çok önemli idi. Çünkü bu suretle hiç olmasa Erzurum'da güven içinde bulunabilecekti. (4)

---

1. Atatürk, Nutuk, I, S.55

2. Atatürk, Nutuk, I, S.59

3. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, S.62

4. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1978 C.II, S.29

Doğu Vilâyetlerimizin Asayiş Durumu

Doğu vilayetlerimizde durum pek karışıktı. Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin düşmandan kurbanlıklarının üzerinden bir yıl geçtiği halde hükümet memurları çok eksik ve yetersizdi. Her tarafta perişanlık vardı. Sefalet artmıştı. Türkleri tehdit eden yabancı ve Ermeni istila ve tecavüzünden başka, cahil aşiret ağaları da başkaldırmağa yeltenmişlerdi. 6 nci ordu Bitlis'e bir Piyade Alayı, Siirt'e bir Piyade Taburu ile iki Dağ Topu göndererek bu bölgede asayiş korumağa çalıştı.

Harbiye Nezareti, Van vilayetinde asayişin korunmasına çok önem veriyordu. Jandarma azdı. Ordunun da jandarma gibi görev yapmasını istiyordu.

Ordu, her yerde olduğu gibi Doğu Vilayetlerinde de asayiş koruma işini hükümet ve jandarmaya yardım olarak değil, esas görev olarak benimsenmiş ve en ufak olayları dahi vaktinde bastırmıştı. Gerçi dört senelik meşakkatler ve zahmetler ve gittikçe artan sefalet ve mahrumiyet personeli maddeten ve manen çok sarımsmıştı. Fakat yine de her fert ve her er kendi üstüne düşen vazifeyi gücünün imkanı nisbetinde yapıyordu.

İngilizlerin kışkırtmaları ile Güneydoğu Anadolu'da özel olarak Şerablus, Nisip nahiyelerinde, Diyarbakır bölgesinde, Urfa ve Ayıntab dolaylarında yapılan Kürtçülük tahrikleri de 6ncı Ordu ve daha sonra XIII. Kolordu tarafından önlenmişti. (1)

---

1. Tefvik Bıyıklıoğlu, Mendros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara,

1962, S.172

Yakup Şevki Paşa'nın Doğu Vilayetlerinin Durumu

Erzurum Raporu

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa Doğu vilayetlerinin durumu ve burada alınacak tedbirler hususunda ki düşüncelerini Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda şöyle dile getirmektedir:

Erzurum

28/Kanunisasi/335

Ş.1/646

Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne mevrud şifredir.

Zâte Mahsustur.

1- Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinin düşmandan tahlisi ve istirdadı tamam bir sene olduğu halde şu uzun müddet zarfında hâlâ bir iş görülmemiş gibidir. Bir müddet memurin-i hükümet gelmedi. Bir müddet de pek noksan mevcudla geldiler. Ve hiçbir iş görmediler. Halen de tekmil memurin bir şeye intizar ediyormuş gibi adeta boş durmakta ve kendi menfaatlere ilemeşgul olmaktadırlar.

2- Ahali perişan, emâkin perişan, arazi perişan, iş çök, ihtiyaç azim, sefalet ununi fakat kemsidâ eser-i faaliyet yok. Suistimalât namütenahi, Devletin ve Millet'in ve Vatanın hayat ve seyyiat-ı âliye ve âtiyesi için şu hal ve vaz'iyetin sui'idamesi muhakkak, tehlike ve felaketler tevliit edebilecektir. Bu mehâzırın önünü almak için âcilen bu mantikalara sahip göndermek ve muktedir adamlar tayin ve i'sâm eylemek pek elzem ve zaruridir.

3- Trabzon Valisinin henüz görüp anlayamadım. Fakat Erzincan Mutasarrıfının ve Erzurum ve Van Valilerinin hemen tebdilleri ile yerlerine muktedir ve namuslu ve faal adamların tayin ve

i'zamina vesâdet buyurulmasını bermuktazay-a hamîyyet arzeylerim.

9 ncu Ordu Kumandanı

Şevki (1)

General James G. Harbord Heyeti Erzurum'da

Ermenistan konusunda incelemelerde bulunmak ve meseleleri yakından görebilmek amacıyla Gnl. Harbord başkanlığındaki bir Amerikan heyeti Erzurum'a gelmişti. Kazım Karabekir heyetin gelişini şöyle anlatmaktadır.

" 25 Eylül'de öğleden evvel General Harbord riyasetindeki Amerikan hey'eti Erzurum'a geleceklerdi. Bu hey'et geceyi kasabalarda geçirmeyerek, hariçte, açıkta seyyar karyolarında geçiriyorlarmış., yanlarında fotoğraf ve sinema makinalarında varmış. Dün akşam Memahatun'dan geçmişlerdi. Bir haftadan beri hazırlığımız bitmişti. Mükemmel taklar, çadırlar, allı yeşilli bayraklar uzaklardan farkolunuyordu. Bütün halk atlı, arabalı, yaya bu geniş meydanlığa toplanmış ve toplanıyorlardı. Birlikler, mektepler, iki bando, milli muzikalar etrafa büyük gurur ve sürur dağıtıyordu. Kolordu'ca tertip olunan merasim programı Kolordu matbaasında basılmış ve dağıtılmıştı." (2)

Aynı konuya hatıralarında yer veren Cevat Bey ise o günleri şöyle tasvir etmektedir:

" Ermenistan'ın durumunu incelemek üzere 1919 yazında Erzurum'a bir Amerikan heyeti geldi. Bu heyet Gen. James G. Harbord'un başkanlığında muhtelif rütbelerde asker ve sivil on beş

---

1. Bıyıklıoğlu, Mondros Mütarekesi ve Tatbikata,, S.229 (Ek-19)

2. Karabekir, İstiklal Harbimiz, S.280

kişiydi. Heyet bu bölgede Ermeni tarihini, Ermenistan Coğrafyasını ve • günkü durumu tesbit ederek Amerika Senatosuna bir rapor verecekti. Heyeti Kâzım Karabekir Paşa kabul ederek onlara gereken askeri malumatı verecek ve gezdirecekti. Müdafai Hukuka da bu heyetle görüşerek buraların coğrafyası ve tarihi hakkında izahat vermek ve Ermeni durumunu anlatmak vazifesi düşmüştü. Müdafai Hukuk da bu heyetle temasa Süleyman Necati ile beni memur etti. Biz de heyetle temas ederek kendilerini şehirde gezdirdik. Ermenilerin yaptıkları kırgın(katliam) yerlerinden Türkleri diri diri yaktıkları Mürsel Paşa ve İzirmikli Osman Ağa konuklarıyla istasyon barakalarını gezdirdik. General ve yanındakiler çok müteessir görünüyorlardı. Hele Generalin Mürsel Paşa'nın evinin altında yarı yanmış cesetleri görünce büyük bir teessürle

- Yeter, yeter

diyerek oredan ayrılması herkesin dikkatini çekmişti. (1)

Kazım Karabekir tarafından halkın yoğun ilgisi altında karşılanan heyet şehrin tarihi yerlerini gezdikten sonra Kolordu gazinosunda Kâzım Karabekir tarafından verilen yemeğe katılırlar. Yemekten sonra Vilâyete giderek Vali Reşid Paşa'dan bazı konular da malumat alırlar. Kâzım Karabekir, sürekli birlikte bulunduğu heyetin Erzurum'dan ayrılışını şöyle anlatmaktadır : "Heyeti Karş kapısında bir müfrezâ ile yolcu ettik. Pek büyük bir memnuniyetle ayrıldılar. Belediye reisi okunmamış gibi bir adamdır. Fakat Harbord'un sualine gayet güzel bir cevap vermiş. Harbord, "Erzurum'da Ermeniler Türklerden fazla imiş; şimdi hiç Ermeni kalmamış"

deyince Belediye reisi Zakir Efendi, "İşte mezarlıklar burada Erzurum ülüsü de Türk dirisi de." demiş.

Amerikan hey'etinden benim temin etmek istediğim bir madde idi. Hallerinden onu da temin ettiğimi ümit ediyorum: "Ermenilere yumruk vururken tarafsızlıklarını kazanmak"⁽¹⁾

a.) Amerikan Hey'etine Verilen Rapor

Harbord hey'etine verilen mezalim ve entrika raporu aynen aşağıdadır. Ermenilerin zulüm ve vahşetlerinin Mütareke'den beri ne halde olduğunu gösterir.

25 Eylül 1335'de Amerika Hey'etine Verilen Rapor

İngilizler bidayet-i mütareke'de, Mütareke ahkâmına riayet etmemişler; bizi pek çok sıkıntıya maruz bırakmışlardır. Mütareke ahkâmına itaatle elviye-i Selâsedan ordumuz çekilirken Gümrü, Kars, Ahıska, Ardahan, Nahçıvan Batum mevkiinde ordumuz için mübaya ve tedarik ettiğimiz külliyetli erzak, melbusat, eşya ve bilhassa malzeme-i sıhhiye ve edviye-yi nakle imkan bırakmamışlar ve müsadere etmişlerdir. Bu husus ordumuzu ve dolayısıyla memleketimizi ihtiyaç içinde bırakmıştır. Ordunun erzakını bırakarak dahilden yeniden mübaya da bulunması milleti büyük sefaletе maruz bırakmış, birçok ahali açlıktan ölmüş, tohumluklarını da yiyeceklerine sarfa mecbur bırakarak bu sene için dahi memleketimiz halkını büyük mahrumiyetlere maruz bırakmıştır...

... Mütarekeyi müteakip 1 Kanun-ı Sani 1335 tarihinde Osmanlı askerlerinin Kar, Sarıkamış, Ardahan ve Kağızman mantıklarından çekilmesi üzerine bu havalinin ekseriyet-i azimesini teşkil eden İslâmlar Kars'ta bir milli gura vücuda getirdiler. Bu

suretle bu havaliyi idareye başladılar. Şûra, Şayan-ı takdir bir suretde mezkur mantıkaya idare ile omne-yet-i asayiş muhafaza ettiler. Şûranın idaresi zamanında bu mantıkada hiç bir hadise zukur etmedi. Sükunet ve asayiş her suretle mükemmeldi. Osmanlı askeri çekildiği sırada İngiliz askeri de Kars'a gelmişti. İngiliz mümessili şûrayı tasdik ve kabul ile bunların idaresinden izhar-ı c memnuniyet etti. Sük'ûn ve asayiş muhafazada gösterdikleri liyakati takdir ettiler. Fakat az zaman sonra İngilizler getirdikleri kıtaatla ansızın Nisan 1335'de Şûrayı basarak azalarını dağıttılar ve bir kısmını hapis ve nefi ettiler. İdareyi kendi ellerine aldılar.

Ve İslâmların haberi olmadan bir gece Gümrü'den Kars'a Ermeni askeri getirdiler. İngiliz nüfuziyle Kars'ta Ermeni kuvvetini tezyid ederek idareyi Ermenilere teslim ettiler. Ermeniler bu suretle İngiliz nüfuzıyla bu mantıkanın her tarafına yerleştikten sonra İslâmları imha ederek nüfusca ekseriyet temin etmeğe bu suretle bir çok mezalim ve fecayi icrasına başladılar. Bu suretle bu havalide asayiş bozuldu. Her gün yüzlerce binlerce İslâmın kanı akıtılmaya başlandı. İngilizlerin yardım ve himayeleri Ermenileri şumarttı. Ermenilerin İslâmlar hakkındaki mezalimini arttırdı. Ermeniler Sarıkamış, Kağızman ve Ardahan'a hep İngilizlerden teslim aldılar. İngilizlerin nüfuzıyla bu mantıkaya yerleşttiler. İngilizler birkaç defalar Oltu Şûrası'na Oltu havalisinden Ermenilere verildiğini tebliğ etti. İngiliz zabitleri gidip Oltu Şûrası ile görüşerek kabul etmelerini teklif ve ısrar eylediler. Oltu Şûrası Kars, Kağızman, Iğdır, Ardahan tarafında yapılan mezalimi görerek İngilizlere mümaşatta bulunmadı. Ermenilerin

yaptıkları mezalimi anlatarak Ermenileri kabul etmedi. Ermeniler birkaç defalar top, makineli tüfek ile Oltu ve Bardız üzerine taarruz ve tecavüzde bulundular. ve bir çok köyleri tahrib ve ahalisinden çoğunu gerek muharebe esnasında ve gerek der-dest ederek katli ve ifna eyledilerse de şindiye kadar da bir muvafak-kiyet elde edemediler. Mamafih taarruzlarına hâlâ devam eyledikleri işitilmektedir...

20.7.1335'te Kağızman'a İngiliz zabitanından bir heyet giderek Kağızman ahalisine Ermenilere mutavaat etmeleri hakkında nesayihle bulunmuşlar ise de Ermenilerin haklarında yaptıkları mezalimi dinliyerek ses çıkarmamışlardır. 5.7.1335'de Ermeniler Karakurt civarında bir kaç İslâm kariyesine hücum ederek katliam yapmaları üzerine müslümanlar birleşerek müdafaaada bulunmuşlardır. 7.7.1335 günü bir İngiliz zabiti gelerek İslâmlar üzerine top attırması-Mumailleyhin İngiliz üniformalı bir Ermeni zabiti olması muhtemeldir-Erzurum İngiliz mümessili kaymakam Rawlinson ile 4.7.1335 tarihindeki mülakatta Kars mümessilinden aldığı malumatta kırk bir İslâm muhaciri o havaliye toplandığını ve fenalık muhtemel bulunduğunu, bu meseleyi tahkik için Kars'a gideceğini bildirdi. Ve, o havaliye gitti. Neticede Kars, Sarıkamış, Kağızman taraflarında Ermenilerin İslâmlar hakkında büyük fenalıklar ve katliamlar yaptıklarını tasdik etti...

... Ermeniler Kars, Ardahan, Nahcivan, Şerür, Iğdır muntakalarını işgal ettikten sonra müslümanları imha maksadını takip ettiğini ketmetmeyerek açıkdan açığa Müslümanların kamilen kesi-leceğini ve yeryüzünde Müslüman bırakılmayacağını söylemeye başlamışlardır. Bu sözlerden ve Ermenilerin her gün arttırdıkları

mezalimden havfeden Müslümanlar her tarafa feryadnâmeler yağdırmışlardır. Hudud haricinden alınan bu feryadnâmelerden bir kaçının sureti merbuttur. Ermeniler hududumuza karip mahallerde yedi vilayet bize verilmiştir. "Sivas'a, Sivas'a" diye bağırmağa başlamışlar ve bu suretle İslâmları tedhiş ederek emval ve eşyasını yağma etmekle beraber katliama da başlamışlardır. Ermeniler bu haricin muavenetiyle işgal ettikleri Kars, Kağızman, Ardahan mıntıkalarında bunca mezalim ve katliamlarla hicrete mecbur ettikleri binlerce İslâm hanelerine ve Rusya'nın muhtelif mahallerinden teşvik ve targip ile hicret ettirerek getirdikleri yüzlerce Ermeni ailelerine rağmen el'an bu hevalide kesafet-i nüfus ve ekseriyet-i azime İslâmlardadır. Bu hale karşı İslâmlarkabil değil, Ermeni hâkimiyetini kabul etmiyorlar. Fakat protestolarına karşı Ermeni mezalimine tahammül ve Ermenilere itaat etmek cevabını aldıkça meyus oluyorlar. ve mezalime karşı hayat kavgası yapıyorlar... (1)

Gezdiği bölgelerdeki şacialardan ve Erzurum'da kendisine verilen izahattan oldukça etkilenen General Harbord, Amerika Senatosuna verdiği 16.10.1919 tarihli raporun netice kısmında şunları yazmaktadır :

"Heyetimiz, gezilen bölgede yapacağı tehkikatla mânevi bir tesir icra eylemeyi daima hatırlamakta tutmuştur. Fransa'dan hareketinden bir kaç ay önce Maverayı Kafkasta çok endişe verici raporlar alınmıştı; bunlar bilhessa, eski Türk-Rus sınırını tehdit eden Türk ordusu tarafından teşkilatlı taarruzlar yapıldığından bahsediyordu. Heyetin Türkiye dahilinde takip edeceği yol daha

---

1. Raporun tam metni için bak, Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz,

önceden bu raporlara göre ve aynı zamanda bunların doğruluğunu tahkik ve mümkün olduğu takdirde saptedici bir tesir icra eylemek gayesiyle tanzim olunmuştur. Karadenizden İran'a kadar uzanan Türk sınırını fiilen gezdik fakat bu raporları doğrulayacak hiç bir şey bulamadık. Türk ordusu sınır boyunca yığılı değildir, teşkilatı birer kadro halini almıştır; ve memleket gerek sivil gerekse askeri bakımdan müthiş bir nüfus yokluğu arz etmektedir. İçinden geçtiği-
miz her mühim şehirde heyet reisi, Türk memurlarıyla toplantılar yaptı. Hıristiyan cemaat arasında dahi tahkikat yapıldı. Amerika'nın menfaati, Amerikan misyonerleri ve oradaki yerli hıristiyanlar arasında ememmiyetle tebarüz ettirilmiştir."

Bu birkaç cümlede gösteriyorki Türk milleti o zamanlar bütün dünyada ağır ve fakat sathi bir geziyle bile yalanlığı anlaşılan bir suçlama ve iftira sağanağı altına alınmıştı. (1)

Basında Erzurum

Geri alınışından itibaren Erzurum'un durumu hakkında basında oldukça çok sayıda yazı çıkmaktadır. Erzurum'da yapılan çalışmalar basın tarafından yakından takip edilmekte ve yer yer tenkidlerle de bulunmaktadır. 1919 yılının Erzurum'u hakkında Vakıf gazetesinde yer alan bir yazıda şu bilgiler verilmektedir :

" Erzurum ahvaline dair istihsal ettiğimiz malumata nazaran Erzurum'da sükun ve asayiş hüküm-fermâdır. Erzurum Valisi Reşid Paşa, asayiş ve zabt-ı rabtı temine muvafak olduğu gibi, vilayetin her tarafında hükümetin büyük bir nüfuzu kurulmaktadır. Yalnız

---

1. Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, S.85-86

ahali harb-i umumi ve Rus istilasının tevliid ettiği zaruret ve sefaletler içinde bulunmaktadır. Bundan evvel isyanda bulunan aşiretlerin bir çoğu hükümete karşı arz-ı inkıyâd etmişler ve bu sebeple vilayat dâhilende asayişin takririne hizmet etmişlerdir. Aşiretlerden bir çoğu, Ermeni mezalimine uğremiş olduklarından Ermeni çeteleri ile ittihad edemedikten maada onların harekât-ı şekavetkaranelerini takayyuh etmektedirler.

Bugün Erzurum'da en ziyade nazar-ı dikkati celb eden nokta, sefalet ve perişanklık ve sıhhat-i umumiyenin bozukluğudur. Erzurum vilayetinde ahalinin mühim bir kısmı, memleketlerinin Rus işgaline maruz kaldığı zamanlarda Frengi hastalığına aşılanmıştır. Frengi bugün Erzurum'da nazar-ı dikkati celb edecek surette tahribat icra etmektedir.

Harb-i Umumi zamanında Bayezid Sancağına iltica eden birçok Kafkasya muhacirleri, Erzurum Vilayetini terk ederek İran'a gitmişlerdir. Bu muhacirlere son zamanlarda Hilâli-i Ahmer heyetleri tarafından muavenet edilmiş ve kendilerine erzak ve mevad-ı gıdaiye tevzi edilmiştir. Bayezid'dan İran'a giden muhacirlerin mikdarı yedi sekiz bin kadardır. Harb zamanında Rus ordusunun Erzurum'u tahliyesini müteakip terk etmiş olduğu ganaim el'an hükümet tarafından toplattırılmamıştır. Bu ganaim pek mühim bir yekün teşkil etmektedir. Bunlar tamamen toplattırıldığı takdirde Hazine-i hükümete mühim bir menfaat temin edileceği şüphesizdir.⁽¹⁾

III. BÖLÜM

MUHACİRLERİN İADELERİ VE İSKAN ÇALIŞM ALARI

A- MUHACİRLERİN DÖNÜŞLERİ

Muhacirler Yurtlarına Dönmeğe Başlıyor

I. Dünya Savaşı içerisinde, yaşadıkları bölgelerin Rus işgaline uğraması ve ardından gelen Ermeni katliamları, Doğu Anadolu halkının yüzde yetmiş beşe varan büyük bir kesimini başka bölgelere göç etmeğe mecbur bırakmıştı. Gittikleri yerlerde sefalet içinde ve perişan bir vaziyette yaşayan bu muhacirler, vatanlarının Rus işgalinden kurtarılması ile birlikte geri dönmek için hazırlıklara başlamışlardı. Bu muhacirlerin bir kısmı kendi gayretleriyle vatanlarına dönerken, büyük bir kesimi de Osmanlı hükümetlerinin almış oldukları tedbirler ve yapılan uygulamalar neticesinde geri dönebilmişlerdir. Şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu felaketli durum, muhacirlerin dönüşleri ve iskânları konusunda da birtakım güçlükleride beraberinde getirmiştir.

Osmanlı idaresi, muhacirler ile ilgili bütün meseleleri, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi eliyle yürütmüştür. Bu kuruluş muhacirleri ilgilendiren bütün konularda başlıca amil olmuştur.

Muhacirin Müdüriyeti, muhacirlerin vatanlarına sevkleri ve bu sevk dönemlerinde yaşelerini temin amacıyla muhacirlerin yoğun olarak buldukları bazı merkezlere heyetler göndermiştir. Bu amaçla Sivas'a giden bir heyet, burada bulunan Erzurum ve Trabzon mültecilerinin sevk ve yaşeleri konularıyla ilgilenererek sevklerin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamaya çalışmıştır. (1)

Ayrıca mültecilerin sevk ve iskân yerleri hususunda yeni bâr idari yapılanmaya gitmiştir. Bu amaçla sevk ve iskân bölgeleri üç mantaıkaya ayrılarak, her mantıkada mülkiye, sıhhiye ve muhacirin müfettişleri görevlendirilmiştir. Bu müfettişlerin teftiş ve tanzimle ilgili sorumlulukları da her üç bölgeye gönderilmiştir.⁽¹⁾

Bu arada "memâlik-i müstahlise" diye adlandırılan Rus işgalinden kurtarılmış olan bölge ahalisinden göç edenlerin nerelerde ve ne miktarlarda bulunduğu konusunda Muhacirin Müdüriyeti'nin elinde kesin rakamların bulunmadığı görülmektedir. Zira I. Dünya Savaşının karışık ortamı içerisinde Osmanlı yönetimi muhacir meselesi ile gerektiği gibi ilgilenememiştir. Dolayısıyla Rus işgaline uğrayan Doğu Vilayetleri ahalisinin nerelerde buldukları ve ne miktarda oldukları konusunda tam bir malumata sahip değildi. Bu eksikliği giderebilmek amacıyla muhacirlerin yoğun olarak buldukları Adana, Ankara, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamûratü'l-Aziz, Edirne, Kastamonu, Halep, Beyrut vilayetlerine çekilen bir telgrafta "Vilayet dahilinde ve merkez sancağı ve diğer sancaklardaki mültecilerin ne miktarı Erzurum ve Trabzon ve Bitlis ve Van ahalisinden bulunduğu bilinmesin lüzum-u kat'i hasıl olduğundan iş bu mültecilerin zikr olunan vilayetlerden hangilerinde olduklarının ayrı ayrı sancak itibariyle acilen işari ehemmiyetle"⁽²⁾ denilmekte idi. Görüldüğü gibi müdüriyet henüz tespit çalışması aşamasında idi. Oysa bu sırada muhacirlerin bir kısmı kendi gayretleri ile vatanlarına geri dönmeğe başlamışlardır.

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 79/246

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 83/120

Kendi gayretleri ile 1918 yılı içerisinde yerlerine dönen muhacirler hususunda tanzim olunan bir istatistikte şu bilgiler verilmektedir :

"Harb dolayısıyla bazı bölgelerden son mahallere nakl ve tehcir edilenler ile öteye beriye iltica edenlerin mahallerine nakl ve sevkleri hakkında hükümete itti haz edilen tedabir sayesinde şimdiye kadar memleketlerine i'zam ve iskân edilenlerin ve hükümete müracaat etmeksizin kendilerinden gidenlerin me'umu : (60.343) kişiye ve elyevm İstanbul'da bulunpta derdest sevk olan muhacirin mikdarı da (6.350) ye baliğ olmaktadır."(1)

Muhacirlerin kendi bağlarına, hükümetin haberi ve yardımı olmadan muhacir olarak buldukları yerleri terk ederek geri dönmeğe başlamaları üzerine Muhacirin Müdüriyeti tarafından birtakım tedbirler alınması yoluna gidildi. Bu amaçla muhacir barındıran bölgelere; mültecilerin iadeleri hakkında tebliğat vuku bulmadıkça mahalleri değıstirmelerinin caiz olmayacağı bildirilerek bu konuda gerekli tedbirlerin alınması istendi.(2) Ayrıca memleketin olumsuz şartlarından zaten etkilenmiş olan ve kendileri yardıma muhtaç bir halde iken buna ilave olarak Savaşın bu bölgelere attığı mültecileri beslemek zorunda kalan bazı vilayetler,Savaşın sona ermesi ile birlikte bu insanları göndermeğe başlamışlardı. Ancak bu uygulamanın karışıklığa yol açabileceğı düşünülerek bu uygulamayı yapan mahallerden; hiç bir sebep ve suretle mültecileri iadeye tevessül etmemeleri istenmiştir.(3) Kaldı ki yola çıkarılan

1. Tasvir-i Efkâr, 26 Kanun-ı Evvel 1334/26 Aralık 1918

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 86/154

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 84/116

bu mülteciler arasında, muhtaç durumda olanların yekünü oldukça kabarık bir sayı tutmaktadır. Dolayısıyla kendisine bakamayacak durumda olan bu insanlar yollarda sefalet ve perişanlığa düşmekte ve hatta bazen tamamen telef olmaktadır. Bu nedenle muhtacinden olan mültecilerin durumları göz önüne alınarak sevkedilmemeleri istenmiştir.⁽¹⁾

Ancak bütün bu uyarılara rağmen Erzurum Vilayeti mültecileri bir yolunu bulup memleketlerine gitmektedir. Oysa Erzurum vilayetinin o günkü duruma bu mültecilerin iase ve iskanlarına müsait değildir.⁽²⁾ Zira Rus istilası ve Ermenilerin çekilirken yaptıkları katliamlar Erzurum'u harabe bir şehir haline getirmiştir. Bâb-ı Ali, kendi derdine düşmüştü. Erzurum'un acil isteğine karşı yapabileceği bir şey yoktu. Ahâli kendi imkanları ile ayakta kalmaya, yaşamaya elinden geldiğince gayret etmekteydi. Böyle bir durumda olan şehrin, değil dışarıdan gelen insanlara, halen sınırları içerisinde yaşamakta olanlara dahi hizmet götürmekte zorlanması kaçınılmazdı. Ayrıca Erzurum'a gitmek üzere hareket eden bu mülteciler hükümetten de yardım göremiyerek yollarda sefalet ve perişan bir hale düşer olmaktadır. Bunlar bazen tamamen telef olmaktadır. Bütün bunlar göz önünde tutularak Erzurum vilayeti mültecilerinin, bu şekilde gitmelerine izin verilmemesi, Muhacirin Müdüriyeti tarafından muhacir barındıran bölgelerden istenmişti. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen memleketleri henüz iskana elverişli olmadığından dolayı buldukları bölgelerde iskan ve iase-leri karşılanan bu muhacirler bir an evvel memleketlerine

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 87/133

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 87/23

gidebilmek arzusuyla bütün uyarılara rağmen bazen firar edercesine yola çıkmaktadır. Bu mülteciler hem yollarda hem de gittikleri bölgelerde yiyecek bulmakta oldukça zorlandıklarından, hatta çoğu zaman buna muvaffak olamadıklarından dolayı sefalete, bazen de ölüme razı olmaktadır. Maalesef Erzurum Mültecileri arasında bu tür sebeplerden dolayı meydana gelen ölüm olaylarına sıkça rastlanmıştır. (1)

Erzincan Sancağı'nın durumu da Erzurum'dan pek farklı değildir. I. Dünya Savaşı sırasında oldukça tahrib edilen bu sancak ancak yardımlarla ayakta durabilmektedir. Kendi ayakları üzerinde durmak için gayret sarfeden bu talihsiz beldeye gelmeye başlayan mülteciler büyük sıkıntılara sebebiyet vermektedirler. Bunu önlemek için Muhacirin Müdüriyeti; merkezden emir verilmeyeceği Erzinçan'a mülteci iade edilmemesine dair (2) Erzincan Mutasarrıflığına bir telgraf çekmiştir. Böylece yoksul durumdaki mültecilerin Erzincan'a gelerek zaten bozuk olan iktisadi ve sosyal durumu daha da kötüleştirmelerinin önüne geçilmeğe çalışılmıştır.

Muhacirlerin Mevdu ve Geri Dönerler

Doğu vilayetlerimizin Rus işgalinden kurtuluşunun üzerinden bir yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen muhacirlerin büyük bir kısmı henüz vatanlarına geri dönememişlerdir. Muhacirlerin mevdu ve 1919 yılı itibariyle memleketlerine dönebilenler hakkında tanzim edilen istatistiklerde değişik rakamlar verilmektedir. Bu da şüphesiz ki muhacir konusunun çok şümüllü bir mesele olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar rakamlar

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 87/108

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 86/177

birbirini tutmuyorsa da Doğu halkından çeşitli bölgelere göç edenlerin sayısının bir milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Şimdi bu konuda yazılanları gözden geçirelim.

Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan bir haberde Vilayat-ı Şarkîye muhacirleri hususunda şu bilgiler yer almaktadır :

Vilayat-ı Şarkîye'den muhaceret eden Müslümanların istatistiği tanzim olunmuştur.

Harb-i Umumi esnasında Rus ordusu ile Ermeni çetelerinin tezyikat ve terizatine hedef olarak mesken ve mevkilerini terk etmek mecburiyetinde kalan bed-baht Müslümanların adedi pek çoktur. Bunlardan Sivas, Urfa, Diyarbakır, Mamûratü'l-aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehir vilayet ve livalarına hayatlarını kurtarmak suretiyle iltica ederek hükümetin lütuf ve muavenetine arz-ı iftikâr edenlerin mecmuu (902.865)'e baliğ olmuştur. Mütarekenin ekd ve imzasından bu güne kadar hükümetin muavenetiyle Trabzon ve havalisine sevk olunanlar (100.000) raddesindedir. Diğer taraftan vesaitsizliğe, parasızlığa rağmen vatanlarına bir an evvel kavuşmak azimetiyile gidenlerde (200.000) kişiden fazladır. Elyevn (672:847) mülteci henüz memleketlerine gidememişlerdir.

Bir Layiha

Vilayat-ı Şarkîye ahalisinden bulunan mültecilerden memlekete avdet eden Müslümanların gerek işe ve gerek mesken bulamamak yüzünden fevkaledde sıkıntı çektikleri ve birçolarının da sefalet içinde mahv olub gittiği anlaşılmaktadır. Havalî-i mezkuredeki vali ve mutasarrıfların iş'arı üzerine ihtiyacât-ı mahalliye ye sarf olunmak üzere mukaddime Mahiliye Nezareti'nden

bir hayli tahsisat talep edilmiş ve o zaman iktidarda bulunan hükümetin kararıyla memurun aidesi tarafından beş maddelik bir layiha-i kanuniye tanzim olunarak berây-i tasvib meclis-i vükela-ya tevdi kılınmıştır. Mevzu-i bahs layihada Dahiliye Nezareti'nin muhacirin bütçesine fasl-ı mahsus ilavesiyle (2.000.000) lira tahsisine lüzum gösterilmiştir. Bu paranın Vilayat-ı Şarkiye'de sefaletle pençeleşen muhacirin- i İslâmiyenin bir müddet muvakkate için olsun iase ihtiyacının temin ve tatminine medar olacağı şüphesizdir.

Erzurum Muhacirleri

Resmi istatistikte Erzurum Vilayetinin kabl-el Harb İslâm nüfusu(704.573) olarak gösterilmektedir. Gördükleri tazyik üzerine Vilayat-ı Saireye muhaceret edenler~~in~~ miktarı (448.277) dir. (207.105) nüfus zayi olmuştur. Elyevm hükümetin lütuf ve muavene- tâne muhtaç olarak memleketlerine avdet-i teminiyesinde bulunan- larda (282.201)'e baliğ olmaktadır. Harbden ve iltica yüzünden Erzurum vilayeti nüfus itibariyle yüzde (29)'unu kaybetmiştir.

Bitlis Muhacirleri

Bitlis vilayetinin İslâm nüfusu harbden mukaddem (361.615) iken (253.131) müslüman dahile iltica etmiş, elyevm (144.647) bed-baht memleketine avdete hazır olup (108.484) kişide iltica esnasında mahv ve helak olmuştur.

Trabzon Muhacirleri

Kabl-el Harb (1.100.624) nüfusa malik olan Trabzon vilaye- timizden (354.142) kişi iltica etmiş (130.999) nüfus avdete hazır olup (323.143) fertde mahv olmuştur.

Van Muhacirleri

Van vilayetinden iltica edenlerden (108.000) kişi mahv olmuş, (100.000) nüfusta elyevm dahil-i vilayette muvakkaten meskun olmakta bulunmuştur. Van'ın istatistiğinde kabl-el-harb nüfus-ı İslâmiyesi ise (308.000) olarak mukayyed bulunmaktadır.

Erzincan Muhacirleri

Erzincan livasından zayi olan mültecilerin mekdarı (5434)'e baliğ olmaktadır. Liya-ı mezkurun İslâm nüfusu (148.672) kişi olmasına nazaran (79.238) nüfus iltica etmiş ve elyevm de (10.000) İslâm memleketine iade edilmesine intizar eylemek de bulunmuştur.

Umumi Fekun

Mültecilerin muhaceret eylediği beş vilayetin kabl-el-harb nüfus-u İslâmiyesi (2.623.484) kişi olmasına nazaran bunlardan (902.865) nefer salimen dahile iltica eylemiş ve elyevm (300.000) kadarı memleketlerine gitmiştir. Elyevm(672.847) Müslüman memleketine avdete müheyya bir halde bulunmaktadır. Umumi zayıat ise tamam (801.166) bed-bahttan ibarettir. Bu rakamların fecâatı karşısında dil-hun olmamak kabil mi ?⁽¹⁾

Mülteciler Komisyonu

I. Cihan harbi esnasında fazla üzerinde durulmayan muhacir meselesi, harbden sonra tam bir devlet işi ehemmiyeti ve mahiyeti almıştı. Bu konuda gerekli çalışmaları yapmak amacıyla İstanbul'da bir "Mülteciler Komisyonu" meydana getirilmiştir. Dahiliye Nazırı Mehmed Ali, Maliye Nazırı Refet beğlerle Şuray-ı Devlet Reisi

Abdülkadir Efendi'den teşkil olunan bu komisyon⁽¹⁾ Maliye Nezaretinde toplanarak; gördükleri zulüm ve baskı yüzünden memleketlerini terk eden müslümanların yaklaşmakta olan kıştan evvel yurtlarına iadelerini temini hususunda çalışmalarda bulunmuşlardır. Ayrıca bu komisyon vilayet, liva ve kazalarda sefil bir halde, açlık ve hastalık yüzünden mahv olan biçarelerin barınmaya çalıştıkları yerler hakkında gerekli malumatı toplayarak, bu biçarelerin durumlarının iyileştirilmesi yönünde gayret sarfetmiştir.

Muhacirlerin mevcudu konusunda bir haber de Tasvir-i Efkâr gazetesinin 4 Kanun-ı Sani 1335/1919 tarihli sayısında yer almaktadır. "Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinde mevcut Kayıt-ı resmîye ye" dayandığını ifade ettiği haber de; mültecilerin adedi (704.905) olduğu ve bunlardan şimdiye kadar hükümetçe muavenet edilerek memleketlerine iade ve İ'zam olunanların miktarının da (83.153) kişiye baliğ olduğu" ifade edilmektedir. Aynı yazıda, Erzurum muhacirlerinin yoğun olarak buldukları vilayet ve sancaklarda, memleketlerine gidemeyip mülteci sıfatıyla ikamet etmekte olan mültecilerin tasımatı da yer almaktadır. Bu taksimata göre :⁽²⁾

<u>Vilayât ve livalar</u>	<u>Nüfus</u>
Adana Vilayeti	7432
Ankara Vilayeti	122228
Haleb Vilayeti	26740
Hüdavendigâr Vilayeti	1006
Diyarbakır Vilayeti	25940

1. Tasvir-i Efkâr, 16 Mayıs 1335

2. Tasvir-i Efkâr, 4 Kanun-ı Sani 1335/4 Ocak 1919

Suriye Vilayeti	279
Sivas Vilayeti	94163
Kastamonu Vilayeti	14749
Konya Vilayeti	28824
Mamûratü'l-aziz Vilayeti	23538
Musul Vilayeti	67900
Urfa Sancağı	48778
İzmit Sancağı	2728
Eskişehir Sancağı	20
Bolu Sancağı	5732
Canik Sancağı	116672
Karesi Sancağı	16520
Kayseri Sancağı	25107
Maras Sancağı	14711
Niğde Sancağı	4625
Yekun	647692

İstanbul'da teşkil edilen mülteciler komisyonunun yaptığı tahkikat neticesinde, Sivas, Konya, Eskişehir, Bursa, İzmit, Ankara, Yozgat ve daha sair mehalilere sığınan bed-bahtların adedi, bazı gazetelerin yazdığı gibi (600.000) nüfustan ibaret olmayıp (700.000)*i mütecaviz olduğu ve mültecilerden hükümetce tesoil edilenlerin miktarı da (300.000)*den fazla bulunduğu anlaşılmıştır. Bu hesaba göre tamam (1.000.000) Müslümanın kara ve deniz nakli araçlarıyla sevki lazım gelmektedir. (1)

---

1. Tasvir-i Efkâr, 16 Mayıs 1335

Muhacirlerin Dönüşleri Karşısında Ermenilerin Telası

Ermeniler, Ermenistan olarak adlandırdıkları Anadolu'nun Doğu Vilayetleri (Vilayât-ı Sitte) üzerindeki iddialarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Onlara göre Doğu Anadolu bölgesi, Ermenistan topraklarının büyük bir bölümünü teşkil etmektedir. Erzurum ise Ermenilerin en eski yerlerinden biri, Ermenilerin kalesi ve hayati ehemmiyete haiz bir yer olarak adlandırılıyordu.⁽¹⁾

Osmanlı Devleti'nin uğradığı devamlı yenilgiler İmparatorluk hudutları içinde yaşayan azınlıkları ümitlendirmiş, onlarda idareyi arkadan vurarak bağımsızlıklarını kazanmak için zamanın geldiği kanısını uyandırmıştı.⁽²⁾ Bu nedenle kendilerine en yakın devlet olarak gördükleri Rusya'nın yardımını sağlayabilmek amacıyla Doğu Cephesinde Osmanlıya karşı savaşan Rus ordusu içerisinde aktif görevlerde bulundular. Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordusu içerisinde çok sayıda Ermeni de mevcuttu.

Ermeniler girdikleri bölgelerdekatkatliamlar yapmak suretiyle Vilayât-ı Şarkiye ahalinin göç etmesine sebep olmuş ve bu bölge Müslüman ahali tarafından büyük ölçüde boşaltılmıştı. Ancak buraların nüfusunda sayı bakımından fazla bir değişiklik meydana gelmemişti. Zira Türk ahalinin terkettiği yerlere Rusların da teşvik ve desteğiyle Ermeniler yerleştirilmekte idi. Böylece gayelerine ulaşabilmek için silahlı mücadelenin yanında nüfus üstünlüğünü de ele geçirmek istiyorlardı. Ancak Ermenilere vermek, Kürdistan ve Pontus Devleti kurmak istedikleri yedi vilayette (bugün)

1. Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.II, S.228

2. Tamer Baytok, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1970, S.4

22 vilayet) İslâm nüfusu büyük bir çoğunlukta idi. (1)

Şimdi ise durum Ermeniler açısından daha da kötüye gitmekte idi. Çünkü harb esnasında göç etmiş olan Türk ahali tekrar vatanlarına dönmekte ve Vilâyât-ı Şarkiye'nin nüfus yapısı eski özelliğine kavuşmaktadır. Ermenilerde azınlıkta kalmanla verdiği telaşla Osmanlı Hükümetinin muhacirlerin iskanında yanlı ve kasıtlı davrandığını ileri sürmeye başlamışlardı. Ermeni idialarına göre, gücü hükümet, Vilâyât-ı Şarkiye'ye Müslüman ahaliyi iskan etmek üzere, bir taraftan o vilâyâtın esas ahali olan mültecileri iadeye gayret etmekle beraber diğer taraftanda diğer bölgelerin ahalisinden olan Müslüman muhacirleri dahi oralara sevk ve iskana çalışmaktadır.

Bu yönde yayın yapan Rönesans gazetesi, bu iddiasını haklı göstermek üzere devletin, muhacirin iskana siyasetini mevzu-i bahs edib Bâb-ı Âli'nin, Türkiye'ye gelen Müslüman muhacirlerin hıristiyanların çoğunlukta buldukları mahallere yerleştirdiğini ve "Ermenistan hakkında dahi bu vecihle hareket" ettiğini ileri sürmektedir.

Bu gazetenin mültecilerle beraber diğer Müslüman muhacirlerin de sevk olunduğunu ileri sürerek hıristiyan kamuoyunu yanıltmak istemesinin bir sebebi bulunmaktadır. Bu sebepte mültecilerin yerlerine avdet ettikten sonra Vilâyât-ı Şarkiye'nin genel nüfusunun alacağı durumu ve İslâm nüfusuna karşı Ermeni nüfusunun azınlık teşkil edeceğini daha şimdiden anlayarak teyâşa düşmesinden ileri gelmektedir.

Oysa Vilâyât-ı Şarkiye denilen yerler gerek nakliye vasıtalarının olmaması ve gerekse ahalinin huzur ve refahından son

derece mahrum olmasından dolayı Birinci Dünya Savaşı'ndan evvelki zamanlarda bile Müslüman muhacir için o kadar rağbet gösterilen yerler değildi. Gazetenin "Ermenistan" diye adlandırdığı yerler hiç bir dönemde Müslüman muhacirlerin çekbetmemiştir. Hatta kendi ahalisini dahi geçindirememiş ve meişetlerini temin için ahali katile katile çrbete gitmeğe mecbur kalmışlardır.

Sonuç olarak "Rönesans" gazetesinin gösterdiği telaş hiç yerinde değildi. Zira mültecilerin yerlerine avdeti esnasında Vilâyet-i Şarkiye'ye onlarla beraber diğer bölgelerin Müslüman muhacirlerinden hiç kimse gitmemiştir. Bir makale de ifade edildiği gibi; o harabe yerlere rağbet edevak olanlar ancak o sema, o güneş altında doğmuş ve oralara asırların bıraktığı türlü türlü hatıralara ve hukuk ile merbût kalmış olan ahali-i İslâmiyedir. (1)

Erzurum ve Erzincan'da Hilâî-i Akmer Heyetleri

Erzurum'a gönderilen imdad-ı Sıhhi heyeti burada yaptığı çalışmalar hakkında Hilâî-i Akmer merkezine gönderdiği raporda vilayetin acıklı durumunu şöyle tasvir etmektedir :

1- Erzurum Vilayeti : Erzurum livası ile Bayezid livasına tahsis edilen Erzurum Sancağı : Bayburd, Pasinler, Karakilise, Kiğı, Tercan, İspir, Tortum, Harman kazalarını; Bayezid Sancağı : Eleşkird, Karakilise, Diyadin, Tutak kazalarını ihtiva eder.

Vilayetin her tarafı ihtiyaç içinde olmakla beraber bilhassa Bayezid livasının harbe daha büyük tahribata maraz ve merkez vilayetten sekiz gün mesafede olması hasebiyle istirdaddan bugüne kadar hükümetten hiç bir muavenet görmemesi dolayısıyla ihtiyacın daha büyük olduğu anlaşılmıştır.

2- Vilâyetin ihtiyacını tesbitle mahdud miktarda olan eşya ve erzakımız Vilayetin bila istisna bütün kaza, nahiye ve köylerine kadar teşmili ahalinin ihtiyaç-ı maddiyesi ile beraber ahval-ı ruhiyesi nokta-ı nazarından elzem görülmüştür.

3- Vilayet 14 kazasını üç ay kadar az zamanda doluşarak muavezet etmek lazım geldiği için hepimizi ikiye tefrik edip münevvebe ile biri mülhakatda iken diğeri merkezdeki işleri idare etmek hususu kararlaştırılmıştır. BinaenaleyhErzurum'a muvasalatımızam dördüncü günü Doktor ŞekibBey, Hanıs kazasına hareket etmiştir. Burada belediyeden alınan muhtacın listesi mucibince bugüne kadar on bin garib muhtacine çamaşır ve bu meyanda bir kısmına da fanila verilmiştir. İhtiyaç ve sefaletin dehşeti önünde mevcut dört yüz ton erzak yalnız merkez vilayetin ihtiyacına ancak bir dereceye kadar temin edebileceği için mübayaatın Bayezid livası için yapıлып mevcut hububatın Erzurum'da sarf edilmesini ve bunununda avdetimize kadar bin nüfus fukaraya yevmi yarımşar kilo ekmek tevzi etmek üzere bir fırın açtırılması suretiyle daha faydalı ve daha şümüllü olacağı munasib görüldüğünden lazım gelen tertibat yapılarak yevmi bin nüfusa yarımşar kilo ekmeğiverilmektedir. (1)

Erzincan'a giden bir başka hilâl-i ahmer heyeti ise bilhasse Erzincan'a bağlı üç nahiye ile 110 köyde fukara ahaliye çamaşır yardımı yapılmıştır. Bu yardımların bayrama tesadüf etmesi ise halli üzerinde daha büyük bir tesir meydana getirmiştir. Bu yardımların dışında, müracaat eden hastaları tedavi etmek üzere bir de muayyenehane açılmıştır. (2)

1. İleri, 16 Teşrin-i Sani 1335/16 Kasım 1919.

2. Tasvir-i Efkâr, 27 Teşrin-i Evvel 1335/27 Ekim 1919

Muhacirlerin yaralarının sarılmasında bir nebze de olsa ilaç olan hilâl-i ahmer teşkilatının yardımları bir müddet sonra durma noktasına gelmişti. Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nin bütçesi olan iki yüz bin liraya mahsuben avans şeklinde her hafta bin beş yüz lira jdenmesi Meclis-i Vükela'ca kabul edilmiş ve durum Maliye Nezareti'ne bildirilmişti. Bu kadar bir paranın muhacirlerin hangi meselesinin halline yeteceğini kestirmek oldukça güçtü. Dolayısıyla hilâl-i ahmer'in yardımlarını kesmesi muhacirleri oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Şimdiye kadar hilâl-i ahmer heyetleriyle hükümetin yardımları sayesinde ayakta durabilen bigare müslüman muhacirler, bu defa her taraftan kesilen tahsisat ve yardım yüzünden daha büyük sıkıntılara uğar olmuşlardı. (1)

Kurtarılan Vilayetler Ahalisine Yardım Hakkında Kararnâme

Osmanlı ⁴ükümeti tarafından düşman istilasından kurtarılan bölge ahalisine yardım yapılması konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştı. Bu çalışmaların daha düzenli bir hale getirilmesive gerekli paranın sağlanabilmesi amacıyla birde kararnâme yayınlanmıştır. Bu kararnâmeye göre :

Madde 1 : Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetleri ile Erzincan Sancağı'nın ve esbab-ı harbiye ye binaen tahliye edilen o civardaki diğer mahallerin ahalisinden yerlerine avdet etmiş veya mahall-i mezkureden infikâk etmemiş bulunanlar ile avdet edeceklerden muntaç-ı muavenet olanlarının iskân ve işgesi ve ihtiyacât-ı ziraiyelerinin temini ile harb yüzünden uğar-ı hasar olan mahall-i saire ahalisinden muhtaç olanların işgelerine muavenet için 13 Şubat 335 tarihli kararnâme mucibince Meclis-i

Mebusan'ın içtimaina kadar 1335 senesinde temdiden tatbik olunacak olan 1334 bütçesinin beşinci aşaire ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi namına vilâyât-ı mustahlasa ahalisine muavenet ünvanıyla ve (A-181) rakamıyla bir faal-ı mahsus olarak üç milyon lira tahsisat-ı fevkaleda vaz' olunmuştur.

Madde 2 : Birinci madde de muharrer muhtacine tevzi edilmek üzere Amerika şarki karib heyetine Maliye Nezaretince şimdiye kadar verilen ba'de-ma da verilecek zahâire ve eşyay-ı sairinin nezaret-i meşarül-ileyhçe takdir edilecek esmân mezkur üç milyon liradan mahsub edilecektir.

Madde 3 : Gerek Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve gerek vilâyâta iş bu kanun ahkamını icra edecek olan mahallin en büyük memurin-i mülkiyesi işbu hususat için vaki olacak teberruatı kabul selahiyetdar oldukları gibi aynı maksatlarla müteşekkil-i milli ve ecnebi cemiyetler ile teşrik-i mesai edebiliyorlar. Aynen veya nakden vaki olacak teberruat hükümet-i mahalliyece makbus mukabilinde teslim olunarak teberruat-ı nakdiye (330) senesi muvazene kanununununul7. maddesi mucibince kayd ve sarf edilir.

Madde 4 : Ziraat Bankası İdare-i Umumiyesi havalı-i mezkure muhtacin-i ahalisine ikrâz için üçyüz bin lira ihzâr edecek veikrazanın umur-u israiyesi ve teminiyesince muamelât-ı istisnaiyeye mecburiyet hasıl oldukça ahval ve şerait-i mahalliye nazaran Ziraat Bankası merkez meclis idaresince ittihaz-ı karar olunacaktır.

Madde 5 : Aşar ve işe mallarıyla tohumluklardan elyevm miri anbarlarında mevcut ekmeğin zahairin maliye nezaretince takdir olunacak miktarı miri fiatıyla alıp havalisi mezkure ahalisinin

iaşelerine ve tohumluklarına tahsis edileceği gibi lağv olunan askeri ziraat kıtaatından ve askeri demiryollar ve limanlar idaresinden satılmak üzere cihet-i malâyeye devr edilmiş olan alet ve edavat-ı ziraiyenin kezalik lüzumuna mukdarı ve mevcut iki takım tamirhane alât ve edavatından bir takım maliye nezaretince takdir olunacak bedeller ile havali-i mezkureye tahsis olunacak ve zahair alet ve edavatı esmân ve mesarif-i nakliyeleri alet ve edavat-ı ziraiyenin tamir ve işlenmesi mesarifi birinci maddede gösterilen tahsisat-ı fevkaleden tesviye ve mahsub edilecektir.

Madde 6 : Harbiye Nezareti elyevm işleyebilecek halde bulunan veya cu'zi tamir âle istimal edilebilecek olan otomobillerden 10-akall yüz adedi ve binet otomobillerinden havali-i mezkurede kullanabilmek üzere yirmi adedini Dahiliye Nezaretinin emrine hazır bulunduracaktır. Otomobillerin tamiri için biri Trabzon diğeri Erzurum'da ve üçüncüsü Bitlis havalisinde olmak üzere tesis olunacak üç tamirhane için lüzumu olan alet ve edavatı askeri fabrikalar mevcudundan iade edilecek ve tamirhaneler ile icab eden yerlerde tesis olınacak garajlar için kereste vesaire levasım-ı inşaiyeyi askeri depoları mevcudundan miri fiatla tedarik ve ita eyleyecektir.

Madde 7 : Havali-i mezkuredeki ziraat memurları kifayet ettiği taktirde mahallerinin en büyük memur-ini mülkiyesi tarafından inha üzerine aid olduğu nezaretler lüzum-u mikdar memur-ini i'sam edecektir. Amyon ve otomobiller için harbiye nezaretince hidenât-ı muvassıf erbabından şöförler ve zabitan i'sam olur.

Madde 8 : Vilâyât-ı müstahlasa da yük ve binek otomobillerinin muntazaman seyr ve hareket edebilmelerini temin için

müstacelen tamiri iktiza eden taraf-ı umumiyenin mesarif-i tamiriyeleride terk-i saireye tercihen muvazene-i umumiyedeki tertib-i mahsusundan ve terk-i hususiyeden elanların mesarif-i tamiriyeleri Mârinai madde de mezkur tahsisat-ı fevkaleden tesviye ve mahsub edilecektir.

Madde 9 : Vilâyât-ı mustahlasanın imarına dair 5 Kanun-u evvel 1334 tarihli kararname

Madde 10 : İşbu kararname yevm-i neşrinin ferdasından itibaren mer'î icradır. (1)

Muhacirlerin İadesi İçin Yapılan Çalışmalar

Harbin sona ermesi üzerinden iki yıla yakın bir zaman geçtiği hâde, Rus işgaline uğrayan bölge ahalisinden olup g öçe mecbur kalmış olan Müslüman muhacirler henüz memleketlerine iade edilememişti. Sefalet içinde bulunan bu insanların bir kısmı kendi gayretleri ile geri dönmeği başarmış olmalarına rağmen büyük bir kısmı halen göç ettikleri bölgelerde bulunmakta idiler.

Muhacirin Müdüriyeti, bu muhacirlerin sevk edilmesi çalışmalarına 1920 yılının ortalarından itibaren hız verdi. Bu tarihten itibaren muhacirlerin memleketlerine iadeleri için yoğun gayret g österilmiştir. Ancak hükümet tarafından bütün muhacirler değil sadece kudretli olanlar ve hükümetten yardım talebinde bulunmayanların sevki yapılmakta idi.

Erzurum Muhacirleri, hükümete defalarca müracaat ederek memleketlerine dönme isteklerini iletmişlerdi. Ancak hükümet

tarafından g erekli izin verilmeğişti. Buna rağmen bu muhacirlerin bir kısmı kendi gayretleri ile dönmeğe çalışmışlar, fakat bñnda pek azı başarılı olmuşlardı. Nihayet Hükümet tarafından Erzurum muhacirlerinin sevkine izin verilmişti. Bu amaçla Muhacirin Müdüriyeti tarafından gönderilen yazıda şöyle deniyordu:

"Erzurum, Van mültecilerinden emlak ve arazi sahibive tüccarlar ve hükümetin yardımına muhatap olmayan kudret sahibi muhacirler mürcüaatla Trabzon ve Bitlis muhacirlerine müsaade edildiğini belirterek memleketlerine iadelerini istiyorlar. Memleketlerinde hükümetten işe talep etmemegi taahhüd eden bu tür mültecilerin bir an evvel sevkleriyle hâlâ buldukları bölgelerdeki hayattan kurtulmuş olacaklar. Ayrıca gittikleri yerleri ziraat ve ticaretle ihyaya çalışacaklarından ve bunların iadelerinin tehiri için her türlü tedbirlerin alınmasına rağmen büyük firarları ve yollarda sefalet ve perişanlığa düştükleri anlaşıldığından şimdilik Sivas, Mamuratü'l-aziz, Diyarbakir, Musul, Haleb vilayetleri ile Urfa, Maraş livalarında bulunupta memleketlerinde iadelerini talep eden mültecilerin iadelerine bağlanılması hususu adı geçen vilâyât ve livalara tebliğ edilmiştir."⁽¹⁾ Mamuratü'l-aziz vilayetine gönderilen bir telgrafta da " Sarıkamış, Olti, Kars mültecilerinden kudret sahibi olanların hükümetten yardım talebinde bulunmamak üzere memleketlerine avdetine müsaade edilmesi" isteniyordu.⁽²⁾ Bu arada Sivas ve Mamuratü'l-aziz vilayetlerinde bulunan Erzincan livası mültecilerinden ticaret ve ziraat

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 86/166

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 87/205

erbabı olanların tedricen idelerine başlanması, nakil vasıtası bulamayanlara da yardım edilmesi hususunda çalışmalar yürütülüyordu. (1)

Muhacirin Müdüriyeti bir yandan mültecilerin sevkleri için emir verirken bir yandan da bu sevklerin nizami bir şekilde yapılması için gayret göstermektedir. Zira o sırada Anadolu büyük bir karışıklık içerisinde bulunmakta ve ülkenin tamamı zor günler geçirmektedir. Bu nedenle sevklerine emir veren mültecilerin geçecekleri yollar üzerinde gerekli tedbirlerin alınması için yol üzerinde bulunan vilayetlerin yetkilileri ile temasa geçilmiştir. Ayrıca mültecilerin mensup oldukları vilayetlere de bu konuda gerekli bilgiler verilmiştir. (2)

Muhacirlerin sevkleri için, bu iş için ayrılmış tahsisatdan masrafların karşılanması yoluna gidilmiştir. Ancak o günkü şartlar içerisinde bu konuya yeterli bir miktar ayrılamamıştır. Bu sebeple bazen muhacirlerin sevkleri için gerekli olan para bu tahsisatdan karşılanamamıştır. Bu gibi durumlarda sevk masrafları ve muhacirlerin işçeleri, muhacirlerin bulunduğu vilayetler tarafından karşılanması yoluna gidilmiştir. (3)

-
1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 87/58
  2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 87/45
  3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 99/156

Muhacirler Hakkında Bir İstatistik

Rus işgaline uğrayan vilayetlerden göç eden muhacirlerin mevcudu konusunda çeşitli itilaflar mevcuttur. Zira o günkü şartların olumsuzluğu, muhacirlerin büyük bir yekun tutması tam bir rakam verilmesini güçleştirmektedir. İleri gazetesinde yer alan bir yazı da 1920 yılı itibariyle muhacirlerin sayısı ile sevk ve iade olunanların yekununu şu şekilde vermektedir:

Harb-i Umumi esnasında Memalik-i Osmaniye ye iltica edenleri Trabzon ve havalisinden (324.826) nüfustur. Bunlardan 207.788 kişi memleketine sevk ve iade olunmuştur.

Erzurum ve havalisinden (287.474) nüfustur, 157.659'u iade olunmuştur.

Van havalisinden (102.808) nüfustur, 35.415'i sevk olunmuştur.

Bitlis ve havalisinden (128.288) nüfustur, 48.070'i sevk olunmuştur.(

Batum mültecilerinin miktarı (25.750)'dir.

Bunlardan muhacirin idaresince 11.130 kişi memleketine sevk ve iade olunmuştur.(1)

Nerde Ne Kadar Muhacir Var ?

Muhacirin Müdüriyeti tarafından tanzim edilen istatistiğe göre Erzurum muhacirlerinin yoğun olarak bulunduğu bölgeler de 1920 yılı başı itibariyle sevk edilmemiş olan muhacirlerin sayısı şöyledir :

Adana Vilayetinde (7.432), Ankara'da (61.397), Aydın'da (1071), Halep (26.740), Hüdavendigar'da (1295), Diyarbakir'de (35.940), Savaş'ta (64.163), Kastamonu'da (2031), Konya'da (22.824), Memiratu'l-aziz'de (23.538), Eskişehir Sancağında (1249), Urla'da (6507), İzmit'te (2728), Bolu'da (5770), Canik'de (116.672), Çatalca'da (134), Kayseri'de (8488), Maraş'da (8687), Mentеше'de (2431), Niğde'de (8597) nüfus ki cem'an (407.604) muhacir ve mülteciden ibarettir. (1)

B- İADE OLUNAN MUHACİRLERİN KARŞILAŞTIKLARI MESELELER

İade Olunan Muhacirler ve İhtiyaçları

İade edilen ve memleketlerine yerleşmeye çalışan muhacirlerin durumları da pek iyi değildi. Savaşın getirdiği yıkından Erzurum'da nasibini fazlasıyla almıştı. Artık bu bölge refah dolu günlerinin çok uzağında kalmıştı. Erzurum'un o günkü durumunu ve müslüman muhacirlerin karşılaştıkları güçlükleri, Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Ahmed Nedim Bey Erzurum şubesine gönderdiği 21 Haziran 1919 tarihli telgrafta, şöyle ifade ediyordu:

Madde : 5,

b) Muhacirinden avdek eden müslümanlar avdetlerinde tohumluk, öküz, bâgir, sapan, araba ve saire gibi vesait bulamadılar ve geçen sene zer'iyât icra edemediler. Her ne kadar hükümet ve ordu bunlara bir miktar erzak vererek muavenet ettiyse de bu muavenet gayr-i kâfi idi. Binaenaleyh elyevm köylerine avdet etmiş İslâmlarla gelecek olan Ermenilerin bir senelik erzakı Erzincan, Bayburd, Trabzon, Erzurum, Bayezid, Van, Muş, Bitlis, Harput, Sivas merkezlerinde tesis olunacak depolara iddihar edilmelidir. Aksi taktirde esasen bu sene açlıktan yüzde otuz telefât veren ahali-i İslâmiye ile beraber gelecek Ermeniler de mahv olur. Keza aynı merkezlerde âlât ve edevât ve vesait-i ziraiye ve tohumluk zahire de iddihar olunmalıdır.(1)

Memleketlerine dönen muhacirler eski evlerinin yıkılmayan köşelerini tamir ederek yerleşmeye çalışıyorlardı. İktisadi hayat

---

1. Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler, Yay. Haz: Dursun Ali

yok denecek seviyeye düşmüştü. Şehirler büyük ölçüde boşalmış ve kalan insanlar da geçirdikleri acı dolu günlerin izlerini yüzlerinde taşıyorlardı. Hükümetin yardımına muhtaç oldukça fazla sayıda muhacir vardı. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin tanzim ettiği bir istatistiğe göre, Bitlis Vilayetinde hükümetin yardımına muhtaç (180) bin, Erzurum Vilayetinde (175) bin, Trabzon Vilayetinde (172) bin, Erzincan'da da (50) bin nüfus mevcuttu. Bu duruma göre bunların ihtiyaçları dikkate alındığı taktirde yalnız Bitlis için beş milyon (400) bin, Erzurum için beş milyon (250) bin, Trabzon için beş milyon (160) bin, Erzincan için ise (150) bin , toplam (16) milyon lira kadar bir paraya ihtiyaç vardı.

Muharebe ve istila devrinde Erzurum Vilayeti ve ahalinde 70 bin hane kısmen veya tamamen tahribata uğramıştı. Bunların herbirinin ikmal ve inşası asgari olarak beşyüz liradan hesap edildiği taktirde hepsi birden 35 milyon liraya çıkmaktadır.

Trabzon Vilayeti sahilinde ise 17.250 hane ve dükkan harap ve tamire muhtaç bir halde idi. Burası için 2.806.910 liraya ihtiyaç olduğu bölgeden müdüriyete gönderilen evrekte izah edilmekte idi. (1)

Rus işgali esnasında göç eden Bitlis muhacirlerinden iade olunanların durumu da oldukça kötüydü. 11 Nisan 1334/1918 tarihinde Bitlis Valiliğine atanan Mazhar Müfit Bey Bitlis'in o günkü durumunu hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "Fakat ne yazık ki Bitlis'i tahayyül ve tasavvur ettiğimden çok daha perişan bir

halde bulmuştum. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün refah ve imkanlarından faydalanmış olarak büyüyen ve doğu şehirlerimizin en memurlarından biri olan Bitlis, bir harabezardan farksızdı. Rus istilası şehri yakmıştı. Ve Ermeni çetelerinin katliamları ve muhaceret Vilayet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı.

Şehirde ve harabeler arasında ancak iki yüsü geçmeyen insan bulduğumuzu söylersen, buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da açmaktan, her çeşit yoksulluktan perişan ve bitkin bir halde bulunuyorlardı. (1)

Muhacirlerin Askerliklerinin Tecili

Mültecileri ilgilendiren bir başka konu da askere alınma meselesi idi. Bu hususta T.B.M.M tarafından alınan bir kararla; Osmanlı ülkesi dışından gelen muhacirlerin askerliklerinin altı yıla kadar, mültecilerin ise-yani Osmanlı ülkesi içinde yer değiştirenler- iskanlarından itibaren üç aya kadar tecil edilmesi uygun görülmüştü. Nitekim Muhacirin Müdürlüğü tarafından Diyarbakır'a gönderilen bir telgrafta, memleketlerine avdet edecek olan Vilâyet-i Mustahlesa ahalisinden askerlik yaşında bulunanların iki ay müddetle tecilli sayılmaları istenmişti. (2) Ancak bazı bölgelerde bu kanuna rağmen muhacirlerin askere alındıkları ve bunların aile efradının perişan olduğu haberlerinin alınması üzerine bu konuda T.B.M.M'de uzun müzakereler yapıldı. Bu müzakereler esnasında Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey ve arkadaşları tarafından, muhacir ve mültecilerin iskanları üzerinden altı ay geçmedikçe silah altına alınmемalarını içeren bir kanun teklifi verilmiştir. (3)

1. Neshar Müfrit Kansu, Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber, C.I, S.7

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 92/135

3. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XI, 23.6.1337, S:27

Bu teklif üzerine Müdafai Milliye Encümeni tarafından aynı mealde bir mazbata hazırlanmıştı. Bu mazbata da "Muhacirlerin iskandan üç ay sonra silah altına alınmaları hakkındaki uygulama hatırlatılarak, bu süreye üç ay daha eklenmesinin uygun görüldüğü" bildirilmektedir. Bu görüşmeler neticesinde muhacir ve mültecilerin iskanlarından altı ay sonra silah altına alınmaları kararlaştırılmıştır. Müdafai Milliye Vekili Fevzi Paşa (Kozan) bu konuyu mecliste şöyle açıklamıştı :

- Efendim, muhacirlerin askerlik meselesi oldukça tenevvür etti. Biz burada memleketimizi müdafaa için toplandık. Ordularımız nerede iyi bir silah varsa, nerede istidatlı adam varsa onunla takviye olunacaktır. Düşmanı memlekettten atacağız, burada Şark-Şarp yoktur. Herkes namusun en ulvi manasıyla vazifesini ifa ediyor. Ancak ihtiyaç vardır, muhacirleri göndermek istiyoruz. Bunların ailelerinin azami ihtiyaçlarını temin için kanunun gösterdiği üç ay müddete üç ay ilave ederek altı aya iblağ ettik. Bu altı ay Ağustosta bitiyor. Ağustosta sonra memleketlerine gidecek olanlar memleketler ine gidecekler, burada kalacaklar da tabii askere alınmak lazımdır. Çünkü orduyu takviye ve tanzim etmek lazımdır. Mutlaka düşmana taarruz edip atmak lazımdır. (1)

Geri Dönemeyen Vilâyet-ı Şarkiye Muhacirleri İçin

Alınacak Tedbirler

Hükümetin aldığı bütün tedbirlere rağmen Vilâyet-ı Şarkiye muhacirlerinin bir kısmı henüz yerlerine iade edilememiştir. Bunda hükümetin aldığı yetersiz tedbirler ile birlikte muhacirlerden

kaynaklanan bazı sebeplerde mevcuttu. Bunun üzerine Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi, bu muhacirlerin geri dönüşlerini sağlayabilmek için birtakım tedbirler alınması yoluna gitti. Bu konuda İleri gazetesinde yer alan bir haberde şöyle deniliyordu :

Harb-i Umumi esnasında Vilâyât-ı Şarkiye'nin Ruslar tarafından işgali ile oraların bir kısım ahali ve Pây-i taht'a ve havali-i mütecâvireye ilticaya mecbur kalmışlardı.

Fakat bilahare Rusların Vilâyât-ı Mezkureden çekilmeleri üzerine muhacirin memleketlerine iadesine başlanmış ve iki seneyi mütecaviz bir zamandan beri bunların hemen nisfı hükümet marifetiyle yerlerine yurtlarına iade edilmişlerdi. Halbuki elyevn memleketlerine gönderilemeyen Vilâyât-ı Şarkiye'ye mensub bir çok muhacir daha vardır ki bu mütebaki kısmın iki seneden beri sevk edilememeleri birtakım mahazire sebep olmuştur.

Muhacirin imar, iskan veya iadesi ile meşgul olan Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Vilâyât-ı Şarkiye'ye mensub olup henüz memleketlerine gidemeyenlerin müracaat etmelerini defaatle ilan etmişti. Fakat bunların ilanat-ı vakiya'ya kesb-i itla edememelerinden yahud da esbab-ı saireden dolayı şimdiye kadar müracaat etmedikleri anlaşılmıştır.

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ahiren bunlara otuz gün mühlet vererek bu müddet zarfında Bâb-ı Âli de İron Sefarethanesi karşısındaki Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne müracaat eylemelerini, bu müracaatın hıtamında ise buralarda kalan Vilâyât-ı Şarkiye ahalisine hükümetçe yardım edilmeyerek kendi masraflarıyla memleketlerine gidebileceklerini bildirmiştir. (1)

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey'in Büyük Millet
Meclisinde Vilâyet-i Sarkiye Muhacirlerine Dair
Konusması (20 Haziran 1921)

Bayezid Süleyman Sudi Bey'in, muhacirlere dair Heyeti Vekile Reisi ile Maliye ve Sıhhiye ve İctimaiye Vekâletlerinden sual tahririnin müzakereleri esnasında Erzurum Mebusu Durak Bey söz alarak Vilâyet-i Sarkiye muhacirleri hususunda bir konuşma yaptı:

Durak Bey (Erzurum) -Efendiler, bu muhacir ve mülteci meselesi için bu mecliste çok uzun münakaşalar olmuştur. Tabii bunun için burada uzun boylu söz söyleyecek değilim. Çünkü herkesin malumudur... Yalnız kısa bir cümle ile bendeniz bunu burada hulasâ etmek isterim. Malûmâlılarıdır ki, bizim içtimai dertlerimiz çoktur. Bunun için de mühimleri ve daha ehemleri de vardır. Zannediyorum ki bugün muhacirin ve mülteciler meselesi ehem dertlerimizden birisini teşkil ediyor. Altı seneden beri bu zavallılar sefil, perişan, aç, susuz cami avlularında, mağara koğuklarında, sokak köşelerinde sürünmektedirler. Şuraya konmaz, buraya bırakılmaz, öteden koğuluyor, perişan, aç, susuz sefalet içinde yaşıyor, efendiler, bu altı senelik bir hayattır. Acaba bu altı senelik geçirmiş oldukları hayat içinde ne gibi fenalıklar görmüşlerdir? Tabii onu hepimiz biliyoruz, hepimiz görüyoruz, hepimiz işitiyoruz. Bendeniz muhacirler hakkında yapılan fenalıkların hepsini biliyorum. Birçoğklarını gözümle gördüm. Huzuru Âlinizde bunu alenen söylemeye haya ediyorum. O zavallıların çektiği meşakkati kendisine yapılmış olan hakareti Huzuru Âlinizde söylemeye haya ediyorum ve söylemeyeceğim. Bendeniz kısaca söylüyorum. Siz anlayınız.

Efendiler bu zavallılar, altı seneden beri memleketlerinden ayrılmışlar sürünüyorlar, bu hükümet için de derdealmış hükümet altı senedir bunları besliyor. Fakat, besliyor ama bir taraftan da ölüyor ? Besliyor ama aç kalıyor, besliyor ama sefil kalıyor, para gidiyor, masraf gidiyor, fakat onların karınları doymuyor, çırıl çıplak bir halde ne Heyeti Umumiye ne memlekete, ne içtimaiyatımıza hiçbir faydaları yoktur. Bilakis zararı oluyor.

Bunları bir saat evvel memleketlerine gönderirsek, gerek nüfus cihetinden, gerek iktisat noktai nazarından her halde büyük büyük faydalar temin edecektir.

Bugün şark vilayetlerimizde bütün topraklarımızın hâli duruyor. Boş yatıyor. Ekenimiz yok, biçenimiz yok, kaldıranımız yok. Efendiler, bunlar Hükümetin başına bir bâr olmuşlar. Hükümete daima para veriniz, para veriniz yiyelim diyorlar. Fakat verilen paraların yüzde beşi, üçü ev icarlarına o biçarelerin barsaklarına ya gidiyor, ya gitmiyor. Vallahi hedar olup gidiyor. Halbuki bunları memleketlerine biran evvel gönderirsek zannediyorum ki, onlardan ordumuzda istifade eder, maliyemizde istifade eder. Memleketimiz de istifade eder.

Sonra efendiler zannediyorum ki burada bulunan muhacirlerin yani Şark vilayetinin mültecileri - Tabii Garp vilayetinin mültecileri de bunların içerisinde vardır- umum için aynı karar ittihaz edelim. Bendeniz bunları ayıralım demiyorum, hepsi birdir, hiç birisinin farkı yoktur. Fakat bunlar altı seneden beri daha acıklı bir dereceye gelmişler ve sefil olmuşlardır. Bu zavallıların çocukları var, bunların da terbiye edecekleri adamları var. Bu çocuklar altı seneden beri ne terbiye, ne mektep ve ne de medrese gördü.

Sokaklarda belki ahlaksız büyüyorlar. Rica ederim bunlar da kendi öğretilerimizdir. Ve ilerde memleketin içtâmîyatında büyük hizmetler ederler. Her şeyi gözümüzün önüne alalım, bunları bir az evvel memleketlerine gönderelim. Zira bunların sefaletleri pek elim bir dereceye girmiştir.

Efendiler; işte benim cebimde bir de telgraf vardır. Zannediyorum arkadaşlarımda umumen cepleri de böyle telgraflarla doludur. Ferden ferda Dahiliye Vekaletine, muhacirin müdüriyetine ve saireye ve saireye, her gün, her gün çeşitli müracaatlarda bulunduk. Fakat hiç birisinden bir semere hasıl olamadı. Yine anlıyorum ki bunların derdine Büyük Millet Meclisi bakacaktır. Ve Büyük Millet Meclisi bug ün kati kararını bunlar için vermelidir. Çünkü bu zavallılar için cümlemizün eîgerleri yanıyor, acıyalım efendiler. Bundan yirmi yirmi beş gün evvel içimizde yirmi otuz arkadaşımız içtime etmişti. Bu meselenin takibi için dört arkadaş inâhib edildik. Bendeniz, Mazhar Müfit Bâý kardeşimiz ve Celâleddin Arâf beyefendidir. Bizleâ Dahiliye Vekili beyefendiye müracaat ettik. Baş üstüne gönderelim dedi. Ben de bununla uğraşıyorum, ben de acıyorum, bunların vaziyeti pek elimdir ve pek acınacak bir haldedir çalışıyorum defterlerini çıkartıyoruz. Ve bir defterlerini çıkartalım dediler. Muhacirin Müdüriyetinden bir defter istedik, hatırimda kaldığına göre yüz yedi ~~bin~~ mevcut varmış efendiler, zannediyorum ki yüz yedi bin mevcudu buradan memleketlerine göndermek için masraf olarak sekiz yüz bin lira kadar para tahmin ediyormuş. Fakat bilâhara bizim kendi kendimize görüştüğümüz bir usul üzerine eğer bunları gönderirsek ögle tahmin ediyorum ki 3-4 yüz bin lira ile memleketlerine gidebileceklerdir. ve Mükümetin

gönderdiği şekilde gönderilirse sekiz yüz bin lira verildikten sonra o para hedar olacaktır. Fakat bizim dediğimiz şekilde bunları gönderirsek 3-4 yüz bin lira ile memleketlerine gitmiş bulunacaklar ve memleketlerine gittikleri vakit her birinin evinde bir merkep, bir öküz, bir at bulunacaktır.

Sonra efendiler defteri aldıktan sonra tabii para meselesi mevzuu bahsedecektir. Esasen şimdiye kadar bunları alıkoyan para meselesidir. Herhalde Hükümette bunları bir saat evvel memleketlerine göndersin ve bu sefâletlere nihayet versin. Tabii bunu Heyeti Umumiye de istiyor, bütün memleket de istiyor. Buna şüphe yoktur. Fakat tabii bu vaziyetimizi ihdas eden para meselesidir. Para meselesine karşılık Dahiliye Vekili Beyefendi dedi ki: Zannedirim Maliye Vekili Beyefendi para verecektir, bu parayı verdiği vakit biz tertibatımızı yapmışız. Bunları göndereceğiz. Muhacirin Müdürü Umumisine gidip soruyorum, diyor ki : Maliye Vekili para versin biz de göndereyim. Bendeniz o aralık Ferid Beyefendiyi burada görmüşüm. Dediler ki : Bu hafta zarfında yirmi bin lira kadar bir tahsisat verebiliriz. Bu tahsisatla şimdi hazır olanları göndersinler, sonra peyder pey para verebiliriz. Bunun üzerine arkadaşlarımızla da beraber müzakere ettik. Kendisinden bir daha söz aldık, yirmi bin lira bize vereceğini söyledi. Şimdiye kadar bunun ne miktarını verdiniz, bilemiyorum. Ondan sonra hiç on para dahi verilemedi.

Fakat bir mesele daha var, burayı da arz edeyim ki: Şimdi efendiler kazalara, vilayetlere muhtelif emirler verilmiş ki, bunların esbabını bir türlü anlayamıyorum. Meselâa Keskin'de birtakım mülteciler vardır, bu mültecilerden bir kısmı kendi paralarıyla

memleketlerine gitmek istiyorlar. Hükümetten bir yardım istemiyorlar, bu adamlara Kaymakam Örada diyor ki; siz gitmiyeeseksiniz, size vesika vermiyeceğiz, diyor. İstersenizi ispat edeyim efendiler.

Sonra bakınız meselâ diğer bir kazada kaymakam emir almış, siz buradan çıkacaksınız diye herifleri topyamış, getirmiş, Hükümet bizi gönderecek diye yirmi günden beri istasyonda yatıyorlar. Diğer bir kazada başka bir vaziyet, ne demek ? Hükümet nasıl emir veriyor ki memurların yekdiğerinden haberi olmuyur. Keskin'den ihtiyar Hacı namanda bir zat buraya geldi. Bize rica ediyor ki Allah aşkına biz memleketimize kendi paramızla gideceğiz. Hükümete bâr olmuyoruz, sizden bir şey istemiyoruz, bir kuru kağıd da bize veremezmissiniz ? İşte bu Hacı ağa buradadır. İsterseniz getireyim söylesin. Rica ediyorum her tarafa başka emirle verilmesinin esbabını anlamıyorum. Bunlardan sarfınazar edelim, kati emirlerimiz ne ise verelim, kati ioraatımızı yapalım, millet bizden kati işler istiyor.

Mustafa B. (Tokad) - İdare memurları milletin üzerinde bir hakim kesilmişler.

Derak B. (Devakla) - Şimdi efendiler bu tavriri imza eden yetmiş, seksen arkadaşım vardır. Heyeti Umumiyenizden ehemmiyetle rica ediyorum, o zavallı biçarelerin döktükleri göz yaşlarına acıyınız. Yüz yedi Şân muhacir namına sizden rica ediyorum. Ve bütün arkadaşlarımın namına sizden rica ediyorum. Bugün kati ve acil bir karar ittihaz ediniz. Efendiler bu zavallılar memleketlerine gitsinler, kaç kuruş kabul edecekseniz edin gitsinler, bitsin, çuksın bu iş. Bir daha bu adamlar bize müracaat etmesinler. Bunun için

bir encümen teşkilini talebediyorum. İçinizden on, on iki kişilik bir encümen teşkil edin, Heyeti Umumiyeniz bu zavallılara ne tahsisat verebilecekseniz bu işle mütemadiyen uğraşın ve kati icraatını gösterson ve bu zavallılar bu Haziran nihayetine kadar memleketlerine gitsinler. Yoksa Hazirandan sonra gidecek olurlarsa yollarda yine sefil ve perişan olacaklar. Çünkü o vakit Vilâyet-i Şarkiyenin kışı başlıyor, yazı geçmiştir. Sizden çok rica ve istirham ederim. Bütün göz yaşlarımla rica ederiz. Bunu kabul ediniz. Bu meseleyi bugün kati bir karara iktiran ettiriniz. (Kabul kabul sesleri)⁽¹⁾

C- İSKAN VE HUKUKİ ŞARTLARI

Muhacirlerin İskan Edilmeleri

Rus işgaline uğradığı için memleketlerini terk ederek daha iç bölgelere giden muhacirler, memleketlerinin düşman işgalinden kurtarılmasının üzerinden üç yıllık bir zaman geçtiği halde henüz yeni yeni vatanlarına iade olunmaktadırlar.

Muhacir sevkiyatı esnasında öncelikle durumu iyi olanların gönderilmesi yoluna gidilmişti. Bu durumda olanların sevk edilmelerinden sonra hükümet yardımına muhtaç olanların sevkleri yapılmıştı. Ayrıca bu sevkiyat esnasında hava şartları da dikkate alınmıyordu. Kış aylarının yaklaşması üzerine bir kısım muhacirlerin iadesi ilkbahara tehir edilmiş idi. Vilâyet-i Mustahlesa ahalisinden olan bu muhacirler ilkbaharın gelmesiyle memleketlerine sevk edilmeğe başlamışlardır. (1) Ayrıca harb sebebiyle başka mahallere sevk ve nakl edilen ahaliden dönmek isteyenlere engel olunmaması ve bu muhacirlerin terkettikleri hanelere kimsenin yerleştirilmemesi isteniyordu. (2)

Muhacirlerin tam anlamıyla iskana tabi tutulamamış olması hem muhacirler açısından hem ordu ve hazine açısından hem de muhacirlerin terkettikleri yerler açısından olumsuz bir durum göstermekte idi. Çünkü muhacirler sefalet ve perişanlık içerisinde bir hayat sürmekte idiler. Bu insanlar askere alınamamakta ve vergi ödeyemez bir halde idiler. Muhacirlerin terkettikleri yerler ise boş olarak durmaktadır. Bu bölgeden göç eden muhacirler geri dönmedikleri gibi bir kısmı da batıda iskan edilmeleri hususunda T.B.M.M.'ye başvurmuşlardı. Böyle bir durumun

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 96/278

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 92/238

gerçekleşmesi halinde ise o memleketler nüfussuz kalacak ve gelişme imkanı bulamayacaktı. Bu nedenle Erzurum muhacirlerinin Batı Anadolu'da iskan edilmelerine Erzurum milletvekilleri sert tepki göstermişlerdir. Durak Bey bu konuda mecliste yaptığı konuşmada şöyle diyordu :

* Bugünlerde görüyorum ve bana da müracaat ediyorlar, birkaç köy birkaç ev birleşmiş, bizi İzmir'in falan köyünde yerleştiriniz, Bursa'nın gilen yerinde bizi yerleştirin diyorlar, hayır efendiler. Şark mültecilerinden bugün memleketleri istihlas olunan yerlerden bir tek kimseyi oralara yerleştirmiyecceğiz. Efendiler orasını boş mu bırakacağız ? Dairei iadesi burada bazılarını yerleştirmek teşebbüsünde bulunuyor. Bu muzardır. Oralarda da insan lazım, oralarda da para lazımdır. Orası da memleketimizin aksâmi mühimmesindedir. Siz de iyi bilirsiniz, buralarda yerleştirmekte hiç fayda yoktur. Şurada burada kalan zavallı mültecilere verilen bu yüz elli bin lira da azdır. Fedakarlığı bir kere yapalım. İşi kökünden tutalım. Hükümetin nazarı dikkatini celb ediyorum. Vilâyâta Şarkiyeden, memleketleri kurtulmuş ne kadar muhacir ve mülteciler varsa, bunlardan memleketlerine gitmeyenleri de Hükümet cebren göndermelidir. Hatta bendeniz süngü ile gönderilmesini teklif ediyorum.^{*(1)}

Özellikle Erzurum gibi Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri ve nüfus bakımından özelliği olan bir bölgede müslüman muhacirlerin iskanı konusuna İstanbul Hükümetleri ve T.B.M.M tarafından büyük bir önem verilmiştir.

a) İskan Edilen Muhacirlerin İhtiyaçlarının Karşlanması

Osmanlı Hükümeti tarafından, iade olunan muhacirlerin iskan ve ihtiyaçlarının karşılanması için yoğun gayret gösterilmiştir. İlk önce halledilmesi gereken konu işe meselesi idi. Zira o sıralarda Erzurum'da yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Anbarlar bomboştur. Ekilen arazi ise yok deneyecek bir seviyede idi. Bu durumda ihtiyacın dışardan karşılanması zaruri idi. Onbeşinci Kolordu kıtaatıyla Erzurum, Trabzon Vilayeti ve Erzincan Sancağı ahalisinin ihtiyacı için Sivas Vilayetinden zahire nakledilmişti.⁽¹⁾ Ayrıca Amasya, Tokat gibi tarım bölgelerinden ya satın alınmak ya da mübayaa yoluyla Erzurum'a zahire gönderilmiştir. Bundan başka vilayet dahiline gelen muhacir ve ahali-i asliyeden yardıma muhtaç olanların 25 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli yardım hakkındaki emirnameye göre tahsisat-ı fevkaleden işe ve iskan edilmesi yoluna gidilmişti.⁽²⁾

Osmanlı Hükümeti, Vilâyet-i Şarkiye'de halkın geçim kaynağı olan ziraatin tekrar canlandırılması için birtakım tedbirler almıştı. Çünkü iskan edilen ahalinin tekrar tarımla uğraşmaya başlaması ile hem ahalinin durumu düzelecek hem de bu bölgeler tekrar hayat bulacaktı. Ayrıca bu bölgede büyük ölçüde tahribata uğrayan binaların inşası ve onarımı da bir zaruret halini almıştı. Bu amaçla Hükümet tarafından Vilâyet-i mustahlese de ziraat ve bina inşaatını karşılamak için iki milyon liralık tahsisat ayrılmıştı. İşe ihtiyacı için ise Sinop ve Sivas'tan gönderilen iki milyon kilo zahirinin Trabzon yoluyla vilayete sevki için emir verilmiştir.⁽³⁾

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 96/277

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 96/278

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 99/92

Müslüman muhacirlerin iskanı esnasında karşılaşılan bir mesele de para hususudur. Maalesef Osmanlı Hükümetleri tarafından muhacirlerin gerek sevki ve ferek iskanları aşamasında lüzumlu olan tahsisat sağlanamamıştır. Bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce yapılan çalışmalarda fazla etkili olamamıştır. Zira o sıralarda Büyük Millet Meclisi düşmanın yurttan çıkarılması meselesini birinci görevi olarak ele almakta idi. Zaten elde fazla bir gelirden bulunmuyordu. Bu gibi durumlarda, verilen tahsisattan azami ölçüde yararlanılması ve idare-i maslahat yoluna gidilmesine gayret gösterilmiştir.

İskan meselesinde birtakım zorluklarla karşılaşılması tabii idi. Zira Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç şartlar, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu işgallerine karşılık Mustafa Kemal'in etrafında kenetlenerek hürriyet mücadelesi veren halkın durumu yanında iskan meselesinin siyasi, içtimai ve sosyal yönlerinin de bulunması bu güçlüğü daha da arttırmaktadır. Osmanlı Devleti kuruluşundan son dönemlerine kadar ahalinin iskanı hususunda azami dikkatli davranmış ve bu meselenin diğer yönlerini de ihmal etmemiştir. Özellikle Ermenilerin Erzurum bölgesine verdikleri ehemmiyet ve bu bölge üzerindeki iddiaları, Türk ahalinin buraya yerleştirilmesi hususuna daha bir önemli hale getirmişti. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rusların desteğini alan Ermeniler yoğun bir şekilde Erzurum ve civarına yerleşmeye başlamışlardı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise İtilaf Devletleri'nin desteğini alarak bu politikalarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Bütün bu sebeplerdir ki Erzurum muhacirlerinin mutlak surette Erzurum Vilayeti sınırları içerisinde yerleştirilmesi için bütün gayretler gösterilmiştir.

b) Muhacirlerin İskanında Uygulanan Yöntemler

Rum ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdedeğişik bir uygulamaya gidilmişti. Bilindiği gibi Ermeniler I. Dünya Savaşı esnasında devlet aleyhine tutum ve uygulamalarından dolayı tehciire tabi tutulmuşlar ve yerlerinden uzaklaştırılmışlardı. Bunların bir kısmı Rusların himayesi altında eski yerlerine geri dönmüşlerdi. I. Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte de bu defa İtilaf Devletlerinin gözetiminde, eskisinden daha kalabalık olarak dönmüşlerdi. Bunlardan yerlerine iade olunanların emlak ve arazilerinin kendilerine teslim ve fadeleri bir kanunla düzenlenmişti.⁽¹⁾ Gerçekten de geri dönen muhacirler, hakları olandan daha fazla emlak ve arazi sahibi olmuşlardı. Ancak bu yapılırken İslâm muhacirlerinin açıkta kalmamaları temin olununcaya kadar Rum ve Ermenilerin ikiser üçer hanesi bir arada olmak üzere geçici olarak birleştirilmesi zaruri olmuştu. Bu şekilde iskan edildiği takdirde açıkta kalan İslâm muhacirlerinin miktarı pek azalmış olacaktır. Bu şekilde yapılan iskanın bir faydası da; açıkta kalan muhacirler icar bedeli yüksek olan şehir ve kasabalarda yerleştirilmeleri önlenmiş olacak ve böylece gönderilen tahsisatla işlerin yürütülmesi mümkün olacaktır.⁽²⁾

Erzurum'un Ruslar tarafından işgali döneminde bir kısım memur göç etmeyerek Rus idaresi altında çalışmalarını devam ettirmişlerdi. Erzurum'un geri alınışından sonra hükümet tarafından bu memurlar hakkında gerekli işlemler yapılarak netice Erzurum'a

---

1. Düstur, Tertip; 2, C.XI, S.553-561

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-SFR, 94/264

bu şekilde bildirilmisti: "İşgalde Erzurum'dan çıkmak istemeyerek düşmana hizmeti kabul etmiş olanların memuria nizamnamesinin otuz altıncı maddesi mucibince istihdam edilmemesi ve bu müddet zarfındaki maaşlarının verilmemesi lazımdır. Zaruret dolayısıyla çıkmayanların istihdamları ve esarete bulunanların nisülli maaşlarının ifası caizdir. (1)

Muhacirlerin sevk ve iskanlarında karşılaşılan güçlükler nedeniyle bazı durumlarda, muhacirlerin buldukları bölgelerde veya memleketleri dışında herhangi bir bölgede iskan edilmeleri zaruri olmuştur. Bu uygulama nedeniyle Erzurum muhacirlerinin bir kısmı, yoğun olarak buldukları Amasya, Adana, Tokat, Sivas gibi vilayetlerde iskan edilmişlerdir. Bu uygulamaya bir başka örnek olarak; Sivas'ta iskan edilmek üzere Erzincan livasına gönderilmekte olan Kars muhacirlerinin; mesafenin usak oluşu, yollarda çeşitli mezalim ve rezalete uğrar olduğu anlaşıldığından Erzurum'a gelecek muhacirlerin sevk edilmeyerek oraca iskan ve işgellerinin temini gösterilebilir. (2)

Muhacirlerin vatanlarına dönüşleri ve iskanları oldukça uzun bir müddet devam etmiştir. Büyük Millet Meclisi 7 Haziran'da Erzurum, Van Vilayetleri ile Erzincan Sancağında seferberlik ilan ettiği zaman Birinci Dünya Savaşında göç eden halk yurda henüz dönmediği için bu seferberlik ancak 7-8 bin kişi sağlayabildi. (3)

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 90/11

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ,DH-ŞFR, 102/224

3. Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, S.243

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey'in
Büyük Millet Meclisinde Vilâyet-i Sarkiye Muhacirlerinin
İskanına Dair Konuşması (31 Mart 1923)

Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekili Dr. Rıza Nur B.

(sinob) - Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâleti istilaya uğrayıp da aksanı vatanın değer bir kısmına iltica eden-ki bunlara mülteci diyoruz, muhacir demiyoruz- bunları yekdiğerinden tefrik ediyor. Memaliki ecnebiyeden hicret edenler muhacirdir.

Hacı Ahmed Hamdi Ef. (Muş) -Onlar mültecidir.

Dr. Rıza Nur B. (Sinob)- Evet efendim evet. Oralardan g elipde diğer kısımlarda kalanların bir kısmı yerleşmişlerdir, kimildamak istemiyorlar. Bir kısmı var sevk edilecektir. Vekâlet bunlara ait bir cetvel ve bir grafikte yapmıştır. Şu grafik, her sancak dahilinde ne kadar muhacir olduğunu gösteriyor. Gördüğünüz veçhile bir de harita vardır.

Rifat B.(Tokat) -Biz de ona çevre g öbeği derler.

Dr. Rıza Nur B. (Devamla) - Efendim anlamadım. Grafik denip gidiyor, ne ise. Efendim şimdi bu sevk edilecek olanlar şunlardır. İzmir Vilayetinde (3) kişi, Adana'da yok, Elâziz'de (56), Ankara'da yine o kadar, Bursa'da (115), Diyarbekir'de (530), Sivas'ta (4900)...

Süleyman Sırrı B. (Yozgad) - Memleketleri muayyendir ha.

Dr. Rıza Nur B. (Sinob) -Muayyen efendim, malum. Erzincaan (97)...

Mustafa Durak B. (Erzurum) -Bunlar hane mi, nüfusumu ?

Dr. Rıza Nur B. (Devamla) -Nüfustur. Eskişehir'de (10), Aksaray'da (2743), Amasya'da (2250), Urfa'da (789), Burdur'da(430),

Bolu'da (1671), Denizli'de (186), Silifke'de (314), Gaziantep'de (197), Karahisari Şarki'de (1150), Karahisari Sahib'de (72), Kayseri'de (2166), Kırşehir'de (2742), Kangırı'da (120), Mardin'de (127), Maraşta (3112) kişi vardır. Yekünü (23.880) kişiden ibarettir.

Hacı Ahmed Hamdi Ef. (Muş) -Bunlar gitmek isteyenler mi ?

Dr. Rıza Nur B. (Sinob) -Evet gitmek isteyenler. Bu muhacirin meselesi uşak bir para ile ikmal edilemez. Şimdi efendim; itiraf etmek lazımgelir ki bu eldeki vesaitle bu malumatın tamamı tamamına alınabildiğini zannetmiyorum.Fakat aşağı yukarı öyledir. Bu bir hakikati gösterir. Bazı yerlerde belki daha fazladır. Maateessüf muhacirler, muhacirler kendilerini birkaç şekide gösteriyorlar. Bazıları bir yerde oturuyorlar. Çünkü muhacirlik hakkında muafiyetler vardır.

Şevket B. (Bayezid) - O da yoktur beyefendi.

Dr. Rıza Nur B. (Devanla) - Askerlik muafiyeti, başka şeyler falan. Oturuyorlar; sonra oradan kalkıyorlar, müddetleri bitti mi tekrar muhacerete kalkıyorlar. Türlü türlüü vardır efendim; arz edeyim.

Emin B. (Erzincan) -Onları siz bırakıyorsunuz.

Dr. Rıza Nur B. (Devanla) -Kısım kısım arz edeceğim. Bir kısmı var, bir camie yerleşmiştir. Ve hatta tescüle bile almıştır. Sonra bir kısmı var gitmek ister, sevk ederiz, gönderebiliriz. Memleketin şimendiferi, vesait nakliyesi ve sairisi olmadığından kiş bastırır, bastırda mı her şey durur. Altı ay,sekiz ay kiş yapan yerler vardır. Sevk edemezsiniz. Orada bütün sene müddetince beklerler. Sonra bir kısmı, bunlar memlekatlarına

gitmek istemiyor, başka yere iskân olunmak istiyor ve bazısı göçe göçe kalkar, gider. Bunlara mani olmak da elimizde olmuyor. Bir şey söyleyemiyoruz. Sen zamanlarda Konya'dan İzmir'e bir akın var gibiydi. En ziyade de Arnavutlar oraları tercih ediyordu. Her taraftan gidiyorlar ve yerleşiyorlardı. Halbuki iskân meselesinde de, Devletin bir siyaseti vardır, içtimai sebepler vardır, sihi sebepler vardır, siyasi sebepler vardır. Meselâ, dağlık yerlerin ahalisini, dağlık bir araziye, sahil ahalisini sahilde, yerleştirmek, esnafları memleketlerin, mantıkların ihtiyacına, sanatlarına göre yerleştirmek lazımdır. O sanâtkarları iş yapabilecekleri yerlere göre yerleştirmek lazımdır. Tütün zürratını tütün çakan yerde yerleştirmek icabeder. Onlar buna bakmıyorlar, boyuna gidiyorlar. Tabii orada kesafet yapmak istiyorlar. Bunlar Konya'dan kalktılar, mani olmak istedik, polis mani olamadı. Bize telgraf geldi. "Masuniyeti şahsiye kanunu" var, dokunamassın, demişler. Polis de dokunamamış, gitmiştir. Bir şey yapamamışlar.

Şimdi efendim; arz ettiğim gibi bu muhacirlerin türlü türlü şekali vardır. Ve gördüm ki, Sıhhiye Vekaletine geldiğimden beri bu bir, derdi içtimaidir. Devlet bunun için birçok paralar sarf etmiş ve iyi neticeler alamamıştır. Bu yüzden ziraat ve sair şeyler, kâr ve kisipler yolunda alamamıştır. Çünkü durmuyor oradan oraya gidiyorlar. Sonra birtakım insanlar hastalıklı yerlere, bataklıklı yerlere çekiliyorlar, mahveluyorlar. Sonra dediğim gibi, bunu sanat maişet ittihaz etmiş olanlar vardır. Mesela Boşnak gelmiş bir yerde oturmuş sonra asker olacağı vakitte, muafiyet mesaleleri olduğu için oradan kalkıyor, başka yere gidiyor. Bu derdin önüne geçmek, bu devlet için mühim bir mesele teşkil ediyor. Geçen sene uğraştık, sevk etmek istedik, bir kısmı hakikaten gitmek istiyor. Ve müracaat da ediyor, bizde bütçenin müsadesi

nispetinde bunlara yardım ederek gönderebiliyoruz. Yani konak yerlerinde iskân ediyoruz.

Emin B. (Erzincan) - Hep Sivas'ta kalıyorlar.

Dr. Rıza Nur B. (Develi) - Geçen sene Sivas'ta kaldı. Onu da arz edeceğim. Sonra hekimlerle sıhhatlerine baktırıyoruz, fakat bazı mevsim müsaid olmuyor. Kalıyor, bazen de bütçe meselesinden dolayı kalıyor. Yani bütçe çıkmadan, tahsisat almadan para veremiyoruz ki bunlara sebebiyet veriyor. Sonra, havale bazen vakit ve zamanıyla gitmemiştir. Bazen havale gitse de orası parayı tesviye edecek miktarda olamıyor. Yani bu gibi birçok sebep ve avamıl bu işi halle imkan bırakmamıştır.

Geçen sene teğebbüs ettim ki kati bir surette bu meseleyi halledelim dedim. Fakat yine halledemedik. Bazı tedâbir aldık yine halledemedik. Bu sene tekrar bunu halletmek için lazımgelen tedâbiri ittihaz ettim. Her tarafa paraları gönderdim. -yani havalesini- her tarafa kati emirler verdim ki: Mutlaka bu mesele halledilecektir, herkes yurduna, yuvasına gidecektir. Gitmeyen olursa bu yere iskân edilecektir. Ve bu mesele bitecektir, diye şimdi şu arz ettiğim daire dahilinde çalışıyoruz. (1)

Vilâyet-i Müstahlisâ'nin Veya Harb Sebebiyle Tahliye Edilib Hasar Gören Mahallerin İmarı ve Gelişmesi İçin 1918 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira İlavası Hakkında Kararname

Osmanlı Hükümeti Vilâyet-i Müstahlisâ olarak adlandırdığı düşman işgalinden kurtarılmış bölgeler ile harb sebebiyle ahali- nin göç ettiği yerlerin yeniden imarı için çeşitli kararlar almış- tır. Zira düşman işgalini yaşayan yerler tam bir harabe haline gelmişti. Bu bölge insanları sefalet ve perişanlık içerisinde bulunmakta idiler. Bunlar adevletin yardımı

Bu durumu göz önünde bulunduran Osmanlı Hükümeti tarafın- dan 25 Aralık 1918 tarihinde bu amaçla bir kararname neşretti.

Bu kararnâmeye göre :

Madde 1 : Vilâyet-i Müstahlisâ'nin veya esbab-ı harbiyeye binaen tahliye edilip düçar-ı hasar olan mahallerin imarı ve ahalisine uzun vade ile para akrazı ve mükafat-ı nakdiye itası velidil-icab köylerin tebdil-i nevaki ile mera ve baltalıkların istibdali ve ayniye-i resmiye inşası ve agair ve muhacirin iskânı ve bilumum hizmet-ı mahalliye'nin ifası ve Vilâyet-i Mezkure ahalisinden muhtaç-ı muavenet olanların işçesi karşılığı olmak üzere Vilâyet-i Müstahlisâ imarı üvânı ile ve (A 99) numerosuyla Maliye Nezareti'nin 1334 senesi bütçesinde yeniden bir fasıl-ı kütad ve bir milyon lira vas olunmuştur.

Madde 2 Çerek aşhas, gerek hükümete ait inşaatda lazım olan kereste miri ormanlardan meccane kat olunacaktır.

Madde 3. Vilâyet-i Müstahlisâ ahalisinden olup kendilerine ait bulunduğu usulen tahkik eden tekalif-i harbiye ve vesait-i

nakliye masbataları muhteviyatı 1334 senesi bütçe kanunu ile tayin edilen nisbetden bilaistisna tertib-i mahsusundan tamamen tesviye edilecektir.

Madde : 4. İşbu beş milyon liradan hesab-ı katiyesi masarifin emval itibariyle tanzim olunacaktır.

Madde : 5. Vilâyet-i Müstahlesse için hükümetçe tanzim ve bu kere Meclis-i Umumiye red olunan 3 Haziran 1918 tarihli kararname mucibince şimdiye kadar sarf olunan meblağın işbu beş milyon liradan mahsubu iera kılınacaktır.

Madde : 6. Tarih-i neqrinden itibaren meril-icra olacak olan işbu kararnâme ahkomanın icrasına Heyeti Vukela memurdur. (1)

Vilâyet-i Müstahlesse için 1918 Maliye Bütçesine 5.000.000 Lira Fevkalede Tahsisat İlayesi Hakkında 3 Haziran 1918 ve Buna Ek 19 Ağustos 1918 Tarihli Kararnâmelerin Uygulanmasına Açıklayan 16 Eylül 1918 Tarihli Nisannâme

Osmanlı Hükümeti Vilâyet-i Müstahlesse ahhalisi için yayınladığı 3 Haziran 1918 tarihli kararnâme ile halkın bulunduğu durumu iyileştirebilmek için tedbirler almıştı. Bu kararnâme ile birtakim harcamalarda bulunmuştu. 3 Haziran 1918 tarihli kararnâmeye açıklık getirebilmek için 16 Eylül 1918 tarihinde bir nisannâme yayınladı.

Bu nisannâme'ye göre :

Madde : 1. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetleriyle Erzinca Sancağı ahhalisinin emr-i işe ve iskani ve buralarda

düçar-i hasar olan yerlerin inarı ve lede-l-icab köylerin tebdil-i mevâkı ile mera ve baltalıkların istibdali ve yeniden geri teşkili ve kararın tebdil-i mevakinine ve yeniden teşkiline ve köyler ve köylüler arasında kısmen veya tamamen arazi istidaline sâid bulumunun muameletinin ifasız icab eden mahallere aşair ve muhacirinin iskânı ve mekâtib ile hükümet konağı, karakol gibi mebâsi-i resmîyenin ve lüzum görülen yol ve köprülerin inşası muhtaç olanlara tohumluk ve çift hayvanatı ve alet ve edavat-ı ziraiye ve sanayi-i tevsi ve itası suretiyle emr-i ziraat ve sanâatin temin-i ifası ve ahaliye uzun va'de ile para ikraz ve müdafat-ı nakdiye itası posta ve telgraf tesisatı icrası ahval-i sahiyyenin temini hususatı müfettiş-i umumiliğin nezaret ve murâkabe-i altında cereyan edecektir.

Madde : 2. 3 Haziran 1334 tarihli kararname ile buna müteşşeyel kararnâmenin ve işbu nizamnamenin tatbik ahkâmından mütevellid bilumum muhaberat müfettiş-i umumilik vasıtasıyla iora olunacaktır. Ancak nezaret bütçelerinde tamamen karşılığı bulunmayan hizmet-ı umumiye ye müteferri muhaberat müstesnadır.

Madde : 3. İşbu nizamname ile olbabdaki kararâmelerin tatbik ahkâmından dolayı devam-ı memuriyeti esiz görülmeyen memurlar hakkında müfettiş-i umumilikçe esbab-ı mucibe serdâyle makam-ı aidiyene vuku bulacak iş'ar üzerine nihayet bir ay zarfında memurların-ı mezkure asıl veya tebdil olunurlar.

Fasl-ı Evvel

Tahsisatın mahall-i sarfı

Madde : 4. Gerek dahile iltilca olmuş ve gerek memleketinde kalmış eşhasın tamamen veya kısmen harap olmuş hanelerinin tamir

ve inşası ve yeniden köy teşkil ve tesisi masarifi muhtağ olanlara ita olunacak tohumluk ve çift hayvanatı ile alet ve edavat-ı ziraiye ve sanaiye ve umumî müdavat ve muâlecât-ı esmanî ve ahalîye mesai-i vakıalarına mükafat olmak üzere tahsis ve itası tensib edilen meblağ ile vücuda getirilecek mekteb, köprü, karakol, hükümet konağı, çöpe vesaim inşaat ve icraat masarifi ve bu hususta istihdam olunacak komisyon ve memurin ve müstahdemîn masarifi işbu tahsisat-ı fevkalade mârî edilecektir.

Madde : 5. Meskenleri inşa ve tamir olunacak ahali iki kısma tefrik edilmiştir.

1- Kısmen muavenet-i hükümete muhtağ vaziyette bulunanlar

2- Tamamen hükümetin muavenetiyle yerleştirilecek olanlar

Madde : 6. Şehir ve kasabatta sakin olup ahval ve vaziyet-i sabika-i istimaiye ve iktisadiyeleriyle ve efrad-ı aileleri adad ve mikdarıyla mütenasib olarak bir mesken inşa arzusuyla masarifi inşaiyeyi kısmen derhâde ve kabul eden veyahud kısmen harap olanlar hanelerini tamir ve hal-i sabıkına iadesi mecburiyetinde bulunanlar mezkur maddenin birinci fıkrasına şehir ve kasabat ve karyede sakin olup hükümetin temin edeceği mahallerde hane inşasına ve burada ikamet ve icra-i ziraat ve sanate muvafakat eden ve tamamen hükümetin muavenetin muhtağ olan kesalik madde-i mezkurenin fıkrâ-i saniyesine idhâl edilerek mevad-ı atiyedeki derecat itibariyle muavenete mazhar olurlar.

Madde : 7. Beşinci maddenin birinci fıkrasına dahil eşhas için dahi inşa ve tamir edecekleri hane masarifine karşılık olmak üzere tarih itasından itibaren iki sene sonra ibtidar ederek on senedemukassatan istifa olunmak ve birkaç muteber şahsın

kefaletiyle veya kefalet-i müteselsile veya hud teminat-a sınıye y rabt edilmek ve her hane sahibinin sarf edeceği meblağın nıfı derecesinde komisyonlarca takdir olunacak miktarda bilafai nakden muavenet olunur. Hükümetce faideli görüldüğü takdirde inşaat şirketlere dahi ihale olunabilir.

Madde : 8. Tamamen hükümetin muavenetine muhtaç vaziyetde bulunan eghasın meskenleri ve teğebbüsat-a ziraiye ve sanaiyeleri ya doğrudan doğruya parası verilerek mukarrerat dairesinde kendilerine yaptırılır veyahud hükümet marifetiyle inşa ve temin olunur veyahud teşkil olunacak yerli ve esnabi şirketlere tevdi suretiyle ifa ve her üç suretde dahi ihtiyar olunacak mesarif kezaik muavenat-a vakianın ifasından dört sene sonra ibtidar ederek yirmi sene de itfa' edilmek üzere kefalet-i mutebere veya müteselsile veyahud teminat-a sınıye ye rabt edilecektir. Bu babdaki muavenet her hane sahibi için ihtiyacat-a ziraiye ve sanaiyeleri de dahil olduğu halde azami üçyüz lirayı tecavüz etmeyecektir. Bu miktardan fazla muavenetde bulunabilmek müfettiş-i umumiliğin mesuniyet vermesine mütevakıftır.

Fasl-2 Sani

Mesken-i hususiye ve nebani-i resmîyenin suret-i inşa ve tamiri hakkındadır.

Madde : 9. Beşinci maddenin birinci fıkrasına dahil olub hükümetin muavenetine mahzar olmak üzere şahsen müraعات edeceklerin istidaları hükümet-a mahalliye heyet ve memurin fenniyemence görülmek üzere inşa ve tamir edecekleri binanın mesarifi inşaiye ve mühimnesi mecmuini mübeyyin bir keşifname rabt edilecek ve işbu keşifnameye göre muavenet-i mahdiye ifa olunacaktır.

Madde : 10. Kısmen veya tamamen muavenet ifası müracaatında bulunacak olanların kesret miktarı ve her mahalle müfris tahsisatın adem-i kifayesi karşısında :

1- Harb-i hasıra da hizmet-i fedakarane ve vatan perveranesi meghud olanlar;

2- Bir an evvel ihya ve tesisi hükümetçe matlûb olan mahallerde sakin olanlar;

3- Müracaat vakalarında en az muavenet talep edenler;

4- Zirai ve sanatkârlar ;

5- Erkeksiz aileler ;

6- Vaktiyle köyünde ve aşireti meyânında sakin iken şehir ve kasabat gibi merâkîs-i mediniyede ikamet arzusunu ishar edenler tercih olunacaklardır.

Madde : 11. Memleketinde hanesi olmadığı halde ortakçı olarak ziraat ettikleri arazi eshabının hanelerinde ikamet etmiş olan ahali den arzu edenler hükümetçe taşın ve irâe olunacak arazi-i haliye ve emiriye veyahud hükümetçe mübâyya olunacak arazide yeniden tesis olunacak köylerde iskan ve ziraatlerine kafi olmak üzere arazi tefrik ve tevzi olunacaktır.

Madde : 12. Madde-i sabıka mucibince tesis edilecek köylerde iskan edilecek ahalinin tarihi iskanlarından itibaren beş sene sonra ibtidar etmek ve yirmi sene içinde ödemek suretiyle hane ve arazi bedellerini tesviye etmeleri meşrutadır.

Madde : 13. Tamamen harab olmuş köylerin yeniden tesis ve ihyası halinde iki köy mahallinin tefrik ve ihtiyarı mecburi olmadığı gibi kısmen harab olan köylerde dahi tebdilini icab eder esbabmevcud olduğu takdirde köyün bulunduğu mahalde ihyası için

ihhtiyar olunacak kefalet ve fedakarlık ile başka bir mahalle nakli halinde tahsil edecek idari ve iktisadi menfaat nazar-ı itibare alarak galeb olan oihet ihhtiyar edilecektir.

Madde : 14. Gerek tamamen ve gerek kısmen harap olan köylerin tebdili icab ettirecek esbab-ı sırde izah olunmuştur.

1- Yalçın kayalar ve sarp boğazlar etrafında tarihia seviye vücut bulmuş ve bu gün hükümsüz vücutu kalmamış olan köyler;

2- Mükerrer-el vuku sirkat ve cinayet ve şokavetin istinat noktalarını teşkil etmesi hasabiyle idareten haliyle bırakılması cais olmayan köyler;

3- İnkışaf-ı iktisadiye mazhar olması imkanı bulunmayan köyler;

4- Merzağı muvakkade, sui gayri kabil sarp yerlerde vaki olub tevliidatın tenakusu ile shalinin ismihlal ve inhitâte uğradığı sabit olan köyler.

5- Müteferrik suretde üç beş haneden müteşekkil olarak haliyle ibkaları hayat-ı medeniye ve içtâmîyenin terki ile tahliyesine mani olacak vaziyette bulunan veyahud ormanlar içerisinde inşa edilmiş olan köyler.

Madde : 15. Madde-i sabıkada muharrer esbab ve mehasir dolayısıyla mevki yeniden intihab olunacak köy mahallerinin (1) havadar ve mürtefi olması (2) civarında bataklık bulunmaması (3) suyi kabil sarp olması (4) ziraat edecekleri araziye (5) çöze ve yollara yakın olması (6) idareten dahi şerait ve kabiliyet-i iskanîyeye haiz bulunması hususatına atif-ı nazar-ı ehemmiyet edilecektir. Takrib edilmiş köylerde, ovalarda ve kabil ziraat

arazi arasında bulunanları ve yüz ve daha ziyade haneye muhtevi olanları tercihen inşa ve ihya olunacaktır.

Madde : 16. Yekdiğerinecivar köyler ahalisi arasında mera veya hudud münazası gibi teşkili esbabdan mütevellid itilaf ve siddiyet olduğu tahkik eylediği halde bu kabil köylerin ihtilaf mevcudu ref edecek surette birbirinden baid olarak vücuda getirilmesi emiz olduğu gibi an'anat mahalliyyeye tevfikan dağ başlarında veya köy dğerlerinde duvarlı ve kaleli olarak inşa edilmiş olan hanelerin yeniden tamir ve inşasında hükümetçe tayin olunacak planlara tevfikan vücuda getirilmesi esası kabul ve tatbik olunacaktır.

Madde : 17. Yeniden intihab olunacak mahallerde tesis ve inşa edilecek köye muktezi arazi sahibli olduğu taktirde işbu arazinin mübayaa veya istimlak muamelesi icra olunacaktır.

Madde : 18. Hükümetçe yeniden veya tamiren vücuda getirilecek nebani-i hususiye ve resmîye inşaatında istihdam edilmek üzere indelhace diğer yerlerden usta ve erbab-ı sanâatdan olanlar celble istihdam kılınacak ve bu hususa müteallik sarfiyat da işbu tahsisatdan temin olunacaktır.

Madde : 19. Menhubat komisyonlarında bulunup sahibi suhur etmeyen ve beytülmalâ aid bulunan malzeme-i inşaiye muhtacine ve müessesat-ı resmîyeye mahsus inşaatda kullanılabilecektir.

Madde : 20. İşbu nizamnamede gösterilen muavenetin icrası inşaatın Vilâyat-ı Müstahlesse'nın tarih-i istirdadından itibaren nihayet üç sene zarfında vücuda getirilmesi ile hükümetçe verilecek harita ve plana muvafık olmasıyla mukayyed ve meşrutadır.

Madde : 21. İnşa edilecek köylerde kırkıncı madde mucibince

vücûda getirilecek hanelere aid projeler müfettiş-i umumîlikten tanzim ve irsal edilecek işbu projeler heyeti umumiyesi tağyir edilmemek üzere ihtiyacat ve icabat-ı mahalliyeye göre mahalli komisyonlarına tadil olunabilecektir. Kesalik sahibsiz mesrûât ve hayvanat ve sair envale mahallince takdir olunacak bedeli tahsisat-ı fevkaleden tesviye olunmak üzere komisyonlarca vaziyet edilecek ve ihtiyacat-ı ziraiye veya işe ve iktisadî hususata ve muhtağ ahaliye komisyon kararıyla tahsis ve tevzi olunacaktır.

Faali-ı Salis

Umur-u Ziraiye

Madde : 22. Vilâyet-i Müstahlesa da küçük sanainin yeniden tesis ve ihyası ve tohumluk, çift hayvanata ve âlât ve edevât-ı ziraiye tedarik ve tevzi ile ziratin temini için muktesel teşkilat-ı ecidiye vücûda getirmeye ve buhususlara müteferri umur için mukavele tadiyahesine müfettiş-i umumîlik mesrudur.

Madde : 23. Vilâyet-i Müstahlesa'nın tohumluk ihtiyacı seniyeye sabike da hükümetçe Anadolu'da tevzi olunub bu sene istirdad edilecek hububat ile kısmen Ukranya ve Romanya'dan hükümet-i Osmaniyeye ita olunan hasadın tefrik ve tahsis olunacak on milyon kilodan temin olunacaktır. Ancak işbu muhtelif mahaller hububatına Vilâyet-i Müstahlesa ekalimi için tohumluk olmağa salih olmayan kırsal Vilâyet-i Müstahlesa iagesine tahsis olunan mahalli aşar ve bir misli hasılatından ibaret işe şahiri ile mübadale edilecektir.

Madde : 24. Tohumluğa tahsis olunan şahir ile âlât ve edevât -ı ziraiye levasım-ı harbiye tertibi vech ile süratle

nakil olunacaktır.

Madde : 25. Vilâyet-i Müstahlesa da ziraat ve vasiâ tarihi ile doğrudan doğruya ziraatyatta bulunmağa ve bu hususta teğkilat yapmağa ve envale tasarruf etmeğe ve eshabı tarafından zirai edilmeyerek beş kalacağı anlaşılan araziyi bila-istisna zirai veya tarlalara inzar ederek köylülere zirai ettirmeğe müfettiğ-i umumilik nazundur.

Madde : 26. Müfettiğ-i umumilikte tevzi olunan pulluklar zirai tedeyyün ettirilecektir. Ancak pulluk alanları sene-i atide otuzdönüm ziraat ve otuz dönüm nadas yaptıkları tahakkuk ettiği takdirde pullukların bedelleri mükafaten kendilerinden istirdad olunmayacak ve bu hususdaki borçları mükafaat olarak afv edilecektir.

Madde : 27. Müfettiğ-i umumilikçe tedarik olunan çift hayvanatı esmani dahi zirai tedeyyün ettirilecektir. Ancak çift hayvanatının tarih-i itasından itibaren beş sene mütemadiyen senevi elli dönüm zirayat ve elli dönüm nadas yapma çiftçilerin borçlarının her sene sımsı mükafaten afv olunacaktır. Bizat çift hayvanatı tedarik eden ile satan çift hayvanatı bulunanlara her sene elli dönüm zirayat ve elli dönüm nadas yapmak şartıyla onar lira mükafat-ı nakdiye verilecektir. İşbu usule beş sene devam olunacaktır. La-ekall bi-zâtihi müteharrik bir çift makinası kullanan ve ekme ve nadas yapmak suretiyle la-ekall üç bin dönümlük arazi işleyen ziraat ve vasiâ eshabına her sene çift makinası esmaniye makinist masasının rabi mükafat-ı nakdiye olarak ita olunur. Ancak çift makinasının fiyatı iki bin dört yüz

lirayı ve makiniist maaşı da şehri otuz lirayı tecavüs etmemek şartdır.

Madde : 28. Vilâyet-ı Müstahlesa da bulunan eshab-ı arası ile küçük sanayi erbabından Ziraat Bankası'na taleb olunan envai gayri menkul teminatı irâe edenlere faisi hasine-i maliyeden Ziraat Bankası'na tevdi olunmak suretiyle Ziraat Bankası'na nisannamâsine tafiken bilafais ikrâsât yapılır. Envai g ayrımenkule teminat gösteremiyenlere hasine-i maliyeden Ziraat Bankası'na itâ olunacak beşyüz bin liradan hasine-i maliye nam ve hesabına olmak üzere Ziraat Bankası vasıtasıyla ikrâsât lere olunur. Şu kağar ki : Banka bu paraden Vilâyet-ı Müstahlesa haricinde ikrâsât da bulunmayacaktır. Bu ikinci şekilde Ziraat Bankası'nın vasifesisadece bir tevvidden ibaret olub huluk ve vecâib akt Maliye Nezareti'ne aiddir.

Madde : 29. Nevâd-ı sabıkada taayyün ve ta'dad olunan hizmetin ifası için müfettiş-i umumilikçe istihdam olunacak müte-hassise, memurin ve müstahdeminin mikdara yüz elliye tecavüs etmemek şartıyla askerlikleri tevil olunacaktır.

Madde : 30. Mükellifiyet-i siraiyekanon ve nisannamesi ile tayin edilmiş olan mükellifiyat ve muafiyat Vilâyet-ı Müstahlesa da dahi tatbik oluncodur.

Madde : 31. Vilâyet-ı Müstahlesa da gerek müfettiş-i umumilikçe tedarik oluncodur olan ve gerek ahaliyi mahalli ye-dinde bulunan tohumluk, hayvanat ve âlât ve edevât ihtiyasat-ı saire için her ne suret ve şkilde olursa olsun vas'ı-yed muamelesine tabi olmayacaktır.

Fasl-ı Rabi

Umur-u Nafiaya Dair

Madde : 32. Nafia Nezareti bütçesinde tahsisatı bulunmayan turuk u maabir memurin-i fenniye ve hesabiye ve tahririyesiyle bilumun müstahdimini maaş ve harcırah ve sair mesarifleri ve idarehane masraflarının bedelât ve inşaiyesi ve mesarifi müteferrikan ve âlât-ı hendesiye ve edevât-ı inşaiye esmani ve umumî ve hususî turuk u maabir ile bilumunle umur nafianın mesarif-i istikşafiyeye ve inşaiye ve tamiriyesive demiryollar ve limanlar istikşafatı mesarif müfettiş-i umumilikçe beş milyon liralık tahsisat-ı fevkalededen tesviye edilecektir. Her nevi inşaatı esdide ve tamirat-ı esasîye memurin-i fenniye mahalliyeye taahhüt olunacak evrak-ı keşfiye üzerine ihaleten veya şuansten iera olunub tamirat-ı müstasale için bidaysten evrak-ı keşfiye aranılmaz. Üçyüz otuz beş senesi bütçesinde turuk u umumîye için umumî bütçeden tahsisat ayrılacağına nazaran beş milyon liralıktan turuk u umumîye namına vuku bulacak sarfiyat yeni sene bütçesine kadar muvakkıddır.

Fasl-ı Hamis

Umur-u Maarife Dair

Madde : 33. Vilâyât-ı Müstahlasa da müeseddeden teşkilî lazım gelen ve Maarif Nezareti bütçesinde tahsisatı mevud veya kafi olmayaa maarif müdüriyetleri ile mekatib-i ibtidaiyenin maaşat ve mesarifi ve bedelât-ı inşaiye ve icâre ve levazım tesisiyeleri esmani müfettiş-i umumilikçe beş milyon liralık tahsisat-ı fevkalededen tesviye olunacaktır. Ancak bunlardan 334 senesi Maarif Nezareti bütçesinde tahsisatı bulunmayanların

mesarifi 335 senesi bütçesinin sudurine kadar beş milyon liralık tahsisat mansumeden tesviye edilecektir.

Fasl-ı Sadis

Posta ve Telgraf ve Umur-u Sıhhiye

Madde : 34. Bütçede karşılığı bulunmayan veya olubda kifayyet etmeyen Vilâyât-ı Müstahlasa posta ve telgraf umurıyla teşkilatı henüz icra olunmamış olan mahallerde yapılacak posta ve telgraf levasım teşkilatı için müktezi mesarif dahi işbâ tahsisatı fevkaleden icra edilebilecektir.

Madde : 35. Vilâyât-ı Müstahlasa umur-u sıhhiyesine ve emraz sarıye mücadelesinde muktesî mesarif dahi tahsisat-ı fevkalededen icra edilecektir.

Fasl-ı Sabi

Yerleğine Avdet Edecek Ahaliye İfa Olunacak Muavenet Hakkında

Madde : 36. Mülteciler hakkında Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesinden yapılan muavenet nezkar mültecilerin memleketlerine varudlarına kadar şamil olduğunda mahallerine muvaseletlerinden sonra muhtağ-ı muavenet ahali için sarfiyat mevzu tahsisat-ı fevkaledeye münhasırdır.

Madde : 37. Dahile iltica etmeyen memleketlerinde kalmış ve kâlâ muhtağ bir vasıfette bulunmuş olanlar da mevzu-ı salife ahkâmından istifade edeceklerdir.

Madde : 38. Memleketlerine avdet edecek ahali harab olan meskenlerini inşa ve tamir edinceye kadar tahribata uğramış çivar köylere misafir edilecek ve indeliklerine bu husus için hane sahiblerine tayin edilecek bir bedel-i icar tesviye ve ifa olunacaktır.

Madde : 39. Dul ve bîkes kadınlara ayrı ayrı hane inşası gayri saiz olmakla bunlara bir çatı altında olmak ve kapıları ayrı bulunmak ve ihtiyacı mahalliye göre birer veya ikişer oda tefrik edilmek üzere umumihaneler inşa edilecektir.

Fesl-i Semim

Tahsisat-ı Fevkaledenin Suret-i Sarfı Hakkında

Madde : 40. Vilâyet-ı Müstahlesse'nin istimeri mesarifine karşılık olmak üzere Maliye Nezareti bütçesine kararname ile ilave edilen mablag Vilâyet-ı Müstahlesse'nin ihtiyacına göre tevzi olunacak ve tedrisen irselatda bulunulacak ve bu babda müfettiş-i umumîlikçe gösterilecek lüzum üzerine merkezce taahhüt ve tasfiyatı için havalenâmeler tanzim ve irsal kılınacaktır.

Madde : 41. Tahsisat-ı mezkure ol babbaki kararnâme ve işbu nizamname de gösterilen mevadin dairi ahkama dahil hususata sarf ve tahsis olunacaktır.

Madde : 42. İşbu tahsisat-ı fevkaledenin vuku bulacak mesarif ve vücuda getirilecek inşaat ve imarat ve sairiyat miktarını mübeyyin olmak üzere komisyonlarca her üç ay nihayetinde birer cetvel tanzim ve müfettişlikçe Dahiliye Nezareti'ne irsal olunacaktır.

Fesl-i Tasi'

Komisyonların Suret-i Teşkili ve Vezâifi Hakkında

Madde X 43. Kararnâme-i mahsusunda irae ve işbu nizamname ile tevzi edilen kafi muamelat ve vezâifin ifası zımında vilâyet-ı mezkure valileri kendi riasetleri altında olmak üzere dafterdar, jandarma kumandanı, sahiye, ziraat ve nefis müdürlerinden

mürakkeb bir komisyon teşkil edebilirler. Ve işbu komisyonlar herhangi daireye mensub olurlarsa olsun indelhace bilcümle memurları istihdam edebilir.

Madde : 44. Aynı vesail ilâ mükellef olmak ve vilâyât komisyonlarına merbut bulunmak üzere liva ve kazalarda dahi mutasarrıf ve kaymakamların rıyaseti altında tali komisyonlar teşkil edilebilir.

Madde:45. Merkez komisyonlarının icraat ve muameleti kati icra olacağı gibi mülbekat komisyonları mukarreratı dahi merkez komisyonlarına nakıs ve tadil edilmediği takdirde kati icradır.

Madde : 46. Vilâyât-ı Müstaklase için Mâliye Nezareti bütçesine beş milyon liralık tahsisat-ı fevkiyede vasi hakkındaki kararnameın suveri tathikiyesini mübeyyin 27 Haziran 1334 tarihli nizamname işbu nizamname ile mafsuhdur.

Madde : 47. İşbu nizamname tarih-i negrinden itibaren mesulicidir ve tathik ahkâmına hayeti vükela memurdur. (1)

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Vilâyet-i Şarkîye
Muhâcîrleri Hakkında Alınan Kararlar

Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında İtilaf Devletleri, henüz I. Dünya Savaşı sürerken yaptıkları antlaşmalar gereği Anadolu'ya işgale başlamışlardı. Bunun üzerine Türk halkı Mustafa Kemal'in önderliğinde teşkilatlanarak mücadele bayrağını açmıştı. Amasya Genelgesi yayınlanmış, Erzurum ve Sivas Kongreleri yapılarak teşkilatlanma safhası tamamlanmıştı. Artık Anadolu hakkı adına söz söylemeye yetkili bir organa ihtiyaç vardı. Bu görevi de Ankara'da toplanan T.B.M.M yerine getirecektir. Artık 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren İstanbul'un yanında ona rakib olarak Anadolu'da T.B.M.M.'de bir güç olarak ortaya çıkmıştı.

Büyük Millet Meclisinde görüşülen en önemli konu Anadolu'muzduğumuz birliklerinden temizlenmesi idi. Zira bu konu halledilmeden diğer işlerin halledilmesi mümkün değildi. Bu amaçla bir yandan askeri tedbirler alınırken bir yandan da sosyal, ekonomik ve siyasi meseleler de Meclis gündeminde yerini almaktaydı.

Meclis'te yoğun şekilde gündeme gelen konulardan birisi de muhâcîrlerin karıştırdıkları sıkıntılar ve bunların nasıl halledileceği idi. Özellikle Vilâyet-i Şarkîye muhâcîrlerinin içinde buldukları acfalet ve perişan durum, Erzurum milletvekilleri tarafından Meclis'de tartışma konusu yapılmaktaydı. Bu tartışmalar esnasında Şark Vilâyetleri muhâcîrleri hakkında çeşitli tahrirler verilmiş ve bu konuda birtakım kararlar alınmıştır. T.B.M.M.'ye bu konuda verilen tahrirler ve çıkarılan kanunlar muhâcîr meselesini açıklamakta ve Meclisin meseleye bakışını yansıtmaktadır.

**a) Erzurum Mebusu Durak Bey'le Arkadaşlarının ve Hus
Mebusununun, Muhacirlerin Bir An Evvel Yurtlarına Sevk Edilmelerine
Dair Tavrı**

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Harbi Umuminin memleketde husule getirdiği tahribat meyanında sebhelerde şehit olan evlâdı vatanın ebedi iktirakları yıkılan hanumanları, sönen ceakları nâkabili telafi âfatlardır. Evlâdını cephelerde dağlar, taşlar, ormanlar içinde şehit bırakıp öksüzleri, dulları, mükellefiyeti şer'iyeden dahi azade olan yetimleri başlarına toplayarak düşman ayakları altında namus ve hayatını çığnetmemek için Anadolu içgerlerine akın eden şehit babaları ve anaları ve yüz binlerce muhacirler altı seneden beri mütemadiyen kırılıyor, ölüyor mahveluyorlar ki, devletın menbaı nüfusunu kurutmaya doğru giden bu tariki ihmalkâr varlığını temelinden sarsıyor. Bu yaraların acilen tedavisi için bugünkü mübakerenin birkaç dakikasını bu bigaregârane tahsis ile kış gelmeden yurtlarına sevkleri için muktasi paranın derhal ve bilâkaydüşart tesviyesi ve maksadı râislerine hemen azimetleri hususuna Heyeti Umumiyenin müstaceliyetle bir karar itasını ve bu hususların tedviri için Heyeti Celilece bir komisyon intihabını teklif ederiz. (1)

Muvazenei Maliye Encümeni Marbatası

Erzurum Mebusu Durak Beyle rüfekası tarafından verilip encümenimize havale buyrulan tavrıleri mütalaa olundu. Muhacirin bütgesinin muhacirinin sevk ve tedavi tahsisatından mahsubu iera olunmak üzere avans olarak yüz elli bin liranın itası hakkında

tanzim kılınan iki maddelik kanun layihası Heyeti Umumiye
ara ve takdim kalandı.⁽¹⁾

Mültecilerin sevkleri için muktasi yüz elli bin liranın
avans olarak itasına dair kanun

1- Senai haliye muhacirin bütçesinin işe ve sevk ve tedavi
tahsisatından mahsubu iera edilmek üzere avans olarak yüz elli
bin liranın sarfına mezuniyet verilmiştir.

2- İşbu kanunun ierasına Maliye ve Muaveneti İctimaiye
Vekâleti memurdur.⁽²⁾

b) Havalii Şarkiyeye Muhacirlerinin Memleketlerine Sevk
ve İadeleri ve Harb Delayısıyla Harabolmuş Meskenlerinin İnşası
İçin Şihhiye ve Maliye Vekâletlerinin 1338 Senesi Bütçelerine
Tahsisat İlavetine Dair Kanun Layihası ve Muavenetî Maliye
Encümeni Mezbatesi

T.B.M. Meclisi Riyaseti Celilesine

Havalii Şarkiyede Rus istilasına maruz kalan mahaller
ahalisinden dahili memlekete hicret etmiş olanların me'vayı
aslılarına sevk ve iadeleri masraflarıyla havalii mezkurede harb
delayısıyla kısmen veya tamamen tahrib edilmiş olan mesakinin
süratle tamir ve inşaası masraflarına mukabil Şihhiye ve Muave-
neti İctimaiye ve Maliye Vekâletleri bütçelerine tahsisat ila-
vesi hakkında iera vekillerininin 4.1.1339 tarihli içtimainda kabul
edilen layihai kanuniye ile esbabı mucibe layihası sureti musad-
dakası leffen takdim kılınmıştır. İfayı muktasasiyle noticesinin

1. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C:XI, 25.6.1337, S:39

2. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C:XI, 25.6.1337, S:40

işarına müsaade buyurulmasını istirham oylarım efendim.

İera Vekilleri Heyeti Reisi

Hüseyin Rauf

Esbabi Musibe

Umumi seferberlik emnasında Havalii Şarkıye Rus ordusu istilasına maruz kaldığı sırada gerek meşkur ordunun, gerek yerli ve Kafkasyalı ermenilerin ika eyledikleri mesalinde tahlisi nefisle civar vilayetlere mecburi hicret etmiş olan ahalinin mesken ve mevaları halihazır sebebiyle tahribedildiği cihetle ahali merhumenin pekçokları istirdaddan sonra memleketlerine avdet ediniyerek olyevn hicret etmiş oldukları mahallerde işsiz ve güçsüz perişan bir halde inararı hayat etmektedirler. Bu hal hem ahalinin saruret ve sefaletini, hem de iktisat noktası nazarsından Hükümetin zararını müstelsim bulunmasıyla buna çaresiz olmak üzere meikali saruretle şu sırada burada kalmış olan ahali merhumenin bir an evvel memleketlerinde barınabilmeleri için de harabolun meskenlerinin süratle tamir ve inşası muktasi görülmüş ve işbu hidematın ifası sızımında Maliye ve Sıhhiyenin seneci maliye bütçesinde küşad olunacak faslı mahsusa tahsisatı lâzime vas'olunmak üzere merbud kanun lâyihası kaleme alınmıştır.

Kanun

Madde 1. Havalii Şarkıyede Rus istilasına maruz kalan mahaller ahalisinden dahildeki memalike hicret etmiş olanların tamamen memleketlerine sevk masraflarına kargılık olmak üzere Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiyenin üç yüz otuz sekiz seneci bütçesinde açılacak faslı mahsusa yüz elli bin ve havalii mezkurede

muharebeler dolayısıyla kısmen veya tamamen düğarı harabi olan mesakinin tamir veya yeniden inşası mesarifi karşılığı olmak üzere Maliye bütçesinde küşadölunacak fali mahsusa beş yüz bin lira tahsisat vas'olunmuştur.

Madde 2. Tahsisatı meskureden senoi haliyede istihâl edilmeyen mikdar üç yüz otuz dokuz senesi bütçesine devren sarf olunacaktır.

Madde 3. İşbu kanun tarihi neğrinden itibaren muteberdir.

Madde 4. İşbu kanunun icrayı ahkâmına Maliye, Dahiliye ve Sıhhiye Vekalitleri memurdur. (1)

Muvazenei Maliye Encümeni Mezbatası

Havali Şarkiyeden Rus istilasına maruz kalan mahaller ahalisinden dahile hicret etmiş olanların memleketlerine iadeleri ve harb sebebiyle kısmen veya tamamen harab olan mesakinin tamir ve inşası için Muaveneti İçtimaiye ve Maliye bütçelerine tahsisat ilavesi hakkında İcra Vekilleri Heyetinden mevrud ve Meclisi Aliden encümenimize muhavvel 5 Kanunu Sani 1339 ttarihli ve 2124 numaralı layihai kanuniye müteaddid içtimalarda mütalâa ve tetkik olundu.

Her vatandaşın, her köşesini aynı hararet ve aynı samimiyetle sevdiği ve sakındığı mübarek vatanımızın her hangi bir tarafına ihtiyâç ve imkan derecesinde yardım etmek hepimizin boynumusa borç olduğunda encümen bu layihenin esasında bittabi itiraz edecek bir nokta görmemiştir. Şu kadar ki bu yardımı memleketin aynı vaziyetteki bütün aksamına teşmil etmek lüzumu da

şüphesizdir. İstiklâl Harbinin en çetin ve en müşkil zamanlarında vaziyeti coğrafiyesi ve cepheye kur'biyeti itibariyle memleketin başka taraflarına nazaran mali ve bedeni daha fazla fedakarlıklara katlanan ve bunun neticesi olarak maddi büyük yardımlara ihtiyacı haşıl eden havalinin de kanun şikâsından müstefid olması nazarı dikkate alınmış ve layihanın ikinci maddesi o yolda tedvil ve tahsisat bir milyon liraya iblâğ edilmiştir. İhtiyacın azim ve yapılacak yardımın bizzarure mahdud bulunması dolayısıyla tahsisatin ihtiyaca göre nispet dairesinde tevziî esası bilkebul üğünüşü madde de bunun için tertibolunmuştur. Lâyiha bu esasa dairesinde bittanzim Heyeti Cehileye takdim kılındı.

Lâyihalı Kesuniye

Madde 1. Havalii Şarkiyede Rus istilasına maruz kalan mahaller ahalisinden dahile hicret etmiş olanların memleketlerine iadeleri için Muaveneti İctimaiye bütçesinde (Havalii Şarkiyede ahalisinden dahile hicret edenlerin iade masarifi) nazıyla açılacak B/180 faslına yüz elli bin lira tahsisat var'olunmuştur.

Madde 2. Ahiren Yunan istilasından tahlis ve istirdad olunan mahallerden gayri aksama memlekette ahvali harbiye ilcesi ile kişmen veya tazaman harabolan kuradaki mesakinin tamir veya inşası için Maliye bütçesinden (Ahvali harbiye ilcesıyla harabolan mesakinin tamir ve inşa masarifi) nazıyla açılacak Z/99 faslına bir milyon lira tahsisat var'olunmuştur.

Madde 3. İkinci madde ile verilen tahsisat herhalde ledsl-keşif tahakkuk edecek tahribat bedeli inarına nazaran yüzde

nisbetinde tevzi ve sırasıyla en müstacel tamirat ve inşaata tahsis olunur.

Madde 4. Birinci ve ikinci maddelerle verilen tahsisatdan 1338 senesi maliyesi zarfında sarf edilemeyen miktarı 1339 senesinde sarf edilebilir.

Madde 5. İşbu kanun tarihi nehrinden itibaren meriyyüleri olacaktır.

Madde 6. İşbu kanunun doraya ahkâmına Maliye ve Sâhhiye ve Muaveneti İqtisadiye Vekilleri nemurdur. (1)

S O N U Ğ

Avrupa'da özellikle Fransız İttifakından sonra Avrupa Devletleri birbirine düşman iki kampa ayrılmışlardı. Bu kamplama ve taraflar arasındaki siyasi rekabet bir Dünya Savaşına ortam hazırlamıştı. 1914 yılında patlak veren bu savaşın başında Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etti. Ancak muhtemel gelişmelere karşı da tedbirini almaktan geri durmadı.

Görünüşte İttifak ve İttifak Devletleri diye ayrılmış iki grub arasında oluyormuş gibi görünse de Dünya Savaşı, gerçekte bütün dünya devletlerini şöyle yada böyle ilgilendirmekte idi. Bu savaşın jeopolitik yönden önemli bir konumda bulunan Osmanlı Devleti'ni de etkilemesi kaçınılmaz bir hadise idi. Osmanlı Devlet adamlarının bir kısmında - Başta Enver Paşa olmak üzere - Almanya'nın yanında savaşa girilmesi taraftarı idiler. Nitekim gelişmeler bu düşüncede olanların istedikleri şekilde gelişti. Ve Osmanlı Devleti İttifak Devletlerinin safında savaşa girdi.

Birçok cephede birden savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, Doğu Cephesinde de Rusya ile karşı karşıya geldi. Bu iki devlet arasında yapılan muharebelerde Rusya'nın galip gelmesi üzerine Doğu Anadolu Bölgesi Rusya'nın eline geçti. (1916) Rusların ve Rus ordusu içinde bulunan Ermenilerin bölge halkına yaptığı zulümler neticesinde bölge ahalisi daha iç kesimlere doğru göç etmeye, başlamıştı. Böylece halkın "Kara Günler" olarak adlandırıldığı dönem başlamış oluyordu. Bu kötü günler iki yılı aşkın bir zaman devam edecektir.

Rusların ve Ermenilerin baskısı neticesinde Erzurum ve

civarından göç etmek zorunda kalan eheli ağırlıklı olarak Sivas, Tokat, Amasya, Elazığ, Kayseri, Urfa, Kenpa ve Adana civarına yerleşmişlerdir. Ancak bu bölgeler dışında Halep'e varıncaya kadar ki geniş bir alanda Erzurum muhacirlerinin yerleştiklerini görmekteyiz. Kışın olumsuz şartlarına rağmen çocuk, genç, ihtiyar demeden yollara düşen bu biçare insanların gittikleri bölgelerin de durumları iyi değildi. Buna rağmen bu bölgeler muhacirlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla büyük gayret göstermişlerdir. Bu muhacirlerin geçici iskanları sağlandığı gibi işe ihtiyaçlarının karşılanması için de elden gelen bütün gayretler sarfedilmiştir.

Tahmini olarak bir milyon civarında olduğu belirtilen Doğu Anadolu muhacirleri ve diğer bölge muhacirlerinin meseleleri ile Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi ilgilenmiştir. Ünceleri fazla dikkat çekmeyen ancak zamanla sosyal bir yara haline gelen muhacirin hadisesi birçok meseleyi de beraberinde getirmekte idi. Bütün bu dertlerle ilgilenmek zorunda kalan Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi, bazı yetersizliklerine rağmen gösterdiği gayretle herkesin takdirini kazanmıştı.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki İstanbul Hükümetleri gayri müslim muhacirlerin idareleri ve iskanları hususlarına gösterdikleri gayretleri Müslüman muhacirlerden esirgemişlerdir. Hatta Müslüman muhacirlerin iskanlarına ancak gayri müslim muhacirlerin iade ve iskanlarının büyük ölçüde tamamlanmasından sonra his verilebilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın üçüncü yılı içerisinde Rusya'da meydana

gelen gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni de doğrudan etkilemiştir. Çarlık rejimini devirerek iktidara gelen Bolşevikler, kendi iç meselelerini halledebilecek amacıyla İttifak Devletleri ve Osmanlı Devleti ile antlaşma imzalamaya yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti ile imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekildiği gibi daha önceleri illegal etmiş olduğu Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı Devleti'ne bırakmıştır. Böylece Doğu Anadolu Bölgesi Rus işgalinden kurtulmuş oluyordu.

Rusların çekilişinden sonra bu bölgede Ermeniler sahneye çıktı. Tarih boyunca Doğu Anadolu üzerinde hak iddia eden ve Erzurum'u, kurmayı düşündükleri devletin merkezi olarak gören Ermeniler, Erzurum'dan çekilirken son melanetlerini sergilediler. Rusların çekilmeye başlamaları ile Türk Ordusunun Erzurum'a girişine kadar geçen zaman içerisinde binlerce Türk Ermeniler tarafından katledildi. Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri önünde tutunamayan Ermeniler geride kan, gözyaşı ve tarihlerine kara bir leke bırakarak 12 Mart 1918'de Erzurum'u ebediyen terk ettiler.

Erzurum'un kurtuluşunu haber alan muhacirler memleketlerine geri dönmeğe başlamışlardı. Ancak hükümetten gerekli yardımı alamayan bu talihsiz insanlar yollarda büyük bir sefalet ve perişanlığa düşmüşlerdi. Bunlardan binlercesi yollarda hayatlarını kaybettiler.

Erzurum'a iade olunan muhacirleri burada büyük bir hayal kırıklığı bekliyordu. Savaştan önce seksen bin kişiyi rahatlıkla besleyen Erzurum, savaştan sonra büyük bir kıby haline gelmişti. Harabe haline gelen şehire dönen muhacirler evlerinin ayakta

kalan köşelerinin tamir ederek yerleşmeğe çalışıyorlardı.

Erzurum muhacirlerinin iskânı hususunda çeşitli yöntemlere baş vurulmuştur. Ermenilerin tehciri esnasında bıraktıkları mal ve hanşeleri bunlara tekrar iade edilmişti. Ancak bu uygulama yapılırken Müslüman muhacirlerde unutulmamıştı. Bu insanların açıkta kalmamaları için geçici olarak Ermenilerin iki-üç hanşesinin bir arada iskânı yoluna gidilmişti. Ayrıca Anadolu'nun değişik yerlerine göç etmiş olan Erzurum muhacirlerinin, buldukları mahallerde değil mümkün mertebe Erzurum dahilinde iskânlarına gayret gösterilmiştir.

İstanbul Hükümetleri muhacirlerin iskânı meselesiyle ilgili olarak yayınladığı kararnameleer ile alınan tedbirlerin düzenli bir şekilde uygulanmasını sağlamaya çalışmıştır.

T.B.M.M'de muhacir meselesine bigane kalmayarak bu konuda çeşitli çalışmalar içerisine girmiştir. Vilâyet-i Şarkiye muhacirleri hususunda çeşitli kararlar alındığı gibi yeri geldikçe bölge milletvekilleri tarafından muhacirlerin sıkıntıları da dile getirilmiştir.

Bütün bu çalışmalara rağmen Erzurum muhacirlerinin tam olarak iskânâna tabi tutulduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Zira muhacirlerin iadeleri ve iskânları oldukça uzun bir dönem yayılmıştı. Milli mücadelenin sona erdiği ve Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılında dahi T.B.M.M'de muhacirlerin dönüşleri ve iskânları hususu görüşülmekte idi.

İki yıl süren bu acı dolu günler Türk halkına dost ve düşmanlarını daha iyi tanımak fırsatı verdiği gibi Erzurum halkına da, zaten işlerinde var olan vatanlarına sahip olma duygusunu daha da pekiştirmiştir.

ABSTRACT

The Ottoman Empire fought alongside with Germany during the Great War. In the aftermath of the war, it faced a humiliating defeat in the Eastern Front by the Russians. On 16 Şubat 1916. In response to imminent Armenia and Russian threat to wipe out whole population of Turkish origin, the people of Erzurum left the area and took refuge in relatively safer cities. Erzurum was recaptured by the Turks only after the Turkish Army, led by Kazım Karabekir Pasha, had defeated Armenians. On 12 March 1918. The people, who had left Erzurum for their safety, began to make their way in to Erzurum again when they heard that the enemy was driven out of the town. However it took a long period of time for the population to get resettled in the town after a period of gloom and despair. The population of Erzurum reached the level of the prewar years many years after the establishment of modern Turkish Republic.